T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MERKEZ ÇEVREYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: 1923–1980

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSTAFA ÇOLAK

ANABİLİMDALI : SİYASET BİLİMİ VE KAMUYÖNETİMİ
PROGRAMI : SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER

DANIŞMAN : DOÇ. DR. YILMAZ BİNGÖL

KOCAELİ–2009

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MERKEZ ÇEVREYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: 1923–1980

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSTAFA ÇOLAK

ANABİLİMDALI : SİYASET BİLİMİ VE KAMUYÖNETİMİ
PROGRAMI : SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER

KOCAELİ–2009

TC.

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MERKEZ ÇEVREYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: 1923–1980

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: MUSTAFA ÇOLAK

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Tarihi ve No: 27/05/2009-2009/12

Doç. Dr. Hamza Ateş

Doç Dr. H. Emre Bağce

Doç. Dr. Yılmaz Bingöl

KOCAELİ–2009

KISALTMALAR ..... **İİİ**

ÖZET ..... **İV**

ABSTRACT ..... **V**

GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM: MERKEZ-ÇEVRE PARADİGMASI: KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE **4**

1.1. KAVRAMSAL AÇIDAN MERKEZ-ÇEVRE 4

1.2. İKTİSADİ MERKEZ-ÇEVRE PARADİGMASI 6

1.3. EDWARD SHİLS'E GÖRE MERKEZ-ÇEVRE 9

1.4. ŞERİF MARDİN'E GÖRE MERKEZ-ÇEVRE 14

1.5. MERKEZ-ÇEVRE'YLE İLİŞKİLİ BENZER KAVRAMLAR 21

1.5.1. Elitizm 21

1.5.2. Jakobenizm 25

2. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİ **28**

2.1. OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİ 28

2.2. OSMANLIDAN CUMHURİYETE İKİ ANA ÇİZGİ 38

2.3. TEK PARTİ DÖNEMİ MERKEZ ÇEVRE İLİŞKİLERİ 42

2.3.1. Merkezin Somutlaşması: CHP'nin Kuruluşu ve Yapısı 42

2.3.2 Yeni Merkezi Değerler Sistemi: Kemalizm 45

2.3.3. Merkez Karşısında Bir Çevre: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 49

2.3.4. Merkezin Güdümündeki Çevre: Serbest Cumhuriyet Fırkası 53

2.4. ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATA GEÇİŞ 58

2.5. 27 MAYIS 1960 DARBESİ VE MERKEZİN YENİDEN TAHKİMİ 66

2.5.1. 1961 Anayasası ve Egemenlik Kullanımı 68

2.5.2. Çift Meclisli Sistem 70

2.5.3. Anayasa Mahkemesi 70

2.5.4. Milli Güvenlik Kurulu 71

3. BÖLÜM: DAĞILAN MERKEZ DÖNÜŞEN ÇEVRE 74

3.1. KIRDAN KENTE GÖÇ VE SOSYO-KÜLTÜREL DEĞİŞME 74

3.1.1. Türkiye'de 1950 Sonrası Kırdan Kente Göçü Hızlandıran Faktörler 74

3.1.2. Göç ve Yeni Bir Yaşam Biçimi: Gecekondu 79

3.2. İDEOLOJİK BÖLÜNME: SAĞ VE SOL 84

3.2.1. Solun Yükselişi 85

3.2.1.1. Yön-Devrim Grubu 87

3.2.1.2. Türkiye İşçi Partisi 89

3.2.2. Ortanın Solu Politikası ve 1971 Muhtırası 92

3.3. MERKEZ SAĞIN BÖLÜNMESİ: MİLLİYETÇİ SAĞ VE İSLAMCI HAREKET 99

3.3.1. Çevrenin Temsilcisi Olarak Merkez Sağ 100

3.3.2. Milliyetçi Sağ 104

3.3.3. İslamcı Hareket 109

3.4. MİLLİYETÇİ CEPHE KOALİSYONLARI VE MERKEZİN DEĞİŞEN YÜZÜ 114

SONUÇ 117

KAYNAKÇA 120

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser

AP : Adalet Partisi

A ve RMHC : Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti

Bkz. : Bakınız

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

CHF : Cumhuriyet Halk Fırkası

CGP : Cumhuriyetçi Güven Partisi

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

CKMP : Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

Çev : Çeviren

Der : Derleyen

DP : Demokrat Parti

DkP : Demokratik Parti

DPT : Devlet Planlama Teşkilatı

GSMH : Gayri Safi Milli Hâsıla

HP : Hürriyet Partisi

TCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası

MBK : Milli Birlik Komitesi

MC : Milliyetçi Cephe

MDD : Milli Demokratik Devrim

MGK : Milli Güvenlik Kurulu

MHP : Milliyetçi Hareket Partisi

MNP : Milli Nizam Partisi

MP : Millet Partisi

MSP : Milli Selamet Partisi

NATO : Kuzey Atlantik İttifakı Örgütü

TM : Temsilciler Meclisi

TİP : Türkiye İşçi Partisi

ss. : Sayfalar

s. : Sayfa

MERKEZ ÇEVREYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: 1923–1980

ÖZET

Merkez çevre ikiliği Türk siyasetini açıklamak için kullanılan yaklaşımlardan birisidir. İlk kez Edward Shils tarafından ileri sürülen bu yaklaşım Şerif Mardin tarafından Osmanlı-Türk toplumsal ve siyasal hayatına uyarlanmıştır.

İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş ve ardından erken cumhuriyet dönemi merkez çevre ikiliğinin hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Özellikle tek parti iktidarı boyunca merkeze hükmeden asker-sivil bürokratik yapı çevresel unsurlara merkezin kapılarını kapamıştır. Çok partili siyasal hayata geçiş merkezin kapılarını çevreye açmış ve merkez çevre bağlamında önemli bir kırılma gerçekleşmiştir. 27 Mayıs darbesi çevrenin aleyhinde merkezi yeniden tanzim etmiştir.

1960'tan itibaren ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler merkez çevre ikiliğini geri plana atmıştır. Göç ve şehirleşmeye bağlı olarak geleneksel yapı çözülmeye başlamış ve çözülen değerler yerini ideolojik tercihlere bırakmaya başlamıştır. Bu ortamda sağ-sol ideolojiler yükselmiş, çevrenin temsilcisi sağ siyaset geleneği kendi içinde bölünmeye uğramış ve merkezin siyasal örgütü CHP yeni bir ideolojik yapılanmayla kitlelere açılmıştır. Sonuçta 1980'lere gelindiğinde somut bir merkez ve çevre ayrımından bahsetmek imkânsız hale gelmiştir.

RECONSIDERING THE CENTER PERİPHERY: 1923–1980

ABSTRACT

Duality of center-periphery is one of the approaches used to explain the Turkish policy. This approach, which was first proposed by Edward Shils, has been adapted to Ottoman-Turkish social and political life by Şerif Mardin.

The period of transition from imperial heritage to republican system and then early republican period was a time when duality of centre periphery was dominant. Especially during the single-party government the military-civil bureaucratic structure dominating the centre, closed the central doors to peripheral elements. Transition to multi-party political system opened the central doors to the periphery, and an important refraction came out in terms of center-periphery. The 27th May Coup D'état re-arranged the center against the periphery.

Socio-economic and political developments which have come out since 1960, put the duality of center-periphery background. As a result of migration and urbanization, traditional structure began to dissolve and the dissolved values were replaced by ideological choices. Under these circumstances rightist-leftish ideologies increased, and rightist political tradition representing the periphery has came apart. CHP, the political organization of the center, opened itself to the masses with a new ideological orientation. Consequently, it is now almost impossible to mention a concrete distinction between the center and periphery.

GİRİŞ

Şerif Mardin'in 1975 yılında kaleme aldığı 'Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri' adlı makalesiyle birlikte 'Merkez-Çevre ikiliği' Türkiye'de sosyal bilimcilerin siyasal dinamikleri açıklamak üzere çok sık başvurduğu bir araç olmuştur. Mardin, merkez-çevre kavramını Amerikalı Sosyal Bilimci Edward Shills'ten ödünç almış daha doğrusu Shils'in Merkez-Çevre kuramını Türk Siyasasına uyarlamıştır[1]. Bu doğrultuda Mardin, merkez çevreyi Osmanlı-Türk tarihindeki kültürel farklılara, kurumlara ve iktidar mücadelelerine uyarlamıştır. İkinci olarak ise merkez çevre ilişkilerini Osmanlı-Türk modernleşme süreci içinde tarihsel bir yörüngeye oturtmuş ve bu bağlamda iktidar-muhalefet ilişkilerinin arka planına yoğunlaşmıştır.

Osmanlı-Türk entelijensiyası tarafından çok uluslu bir İmparatorluğun kalıntıları üzerine inşa edilmeye çalışılan modern ulus devlet ve ulus, nihayetinde seküler, batıcı kadroyla geleneksel ontolojik ve epistemolojik kodların hala egemen olduğu toplumun karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Bu karşı karşıya gelişlerde İmparatorluktan ve bağımsızlık savaşındaki rollerinden gelen merkezi konumu devam ettiren seçkinler bürokratik merkeze yerleşirken, iktidar alanından dışlanan geniş kitleler ise çevreye konumlanmıştır. Bu bakımdan on sekizinci yüzyılda başlayan modernleşme ve batılılaşma faaliyetleriyle beraber, Cumhuriyet dönemi tek parti iktidarı ve takip eden yıllar çizgisel biçimde ele alındığında Mardin'in kuramı önemli açılımlar sunar.

Osmanlı imparatorluğunun seçkinci ve vesayetçi yapısı Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmekteydi. Fakat Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte Shills'in vurguladığı anlamda merkezi değerler değişmiştir. Yönetimi elinde bulunduran askeri ve bürokratik elit yeni merkezi değerlerin savunucusu olurken, bu değerlere soğuk hatta kuşkuyla bakan geniş kitleler yönetimden uzak tutulmuştur. Daha da ötesi, yeni bir 'asabiye' oluşturmak için bu değerler bir ideoloji demeti halinde devlet eliyle çevre unsurlara empoze edilmeye çalışılmıştır. Fakat çevrenin,

[1] Mardin, aynı makalenin girişinde kavramı Shils'ten aldığını belirtmiştir. Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre ilişkileri", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Çev) Mümtaz er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul

değiştirme/dönüştürme çabasına karşı da aynı kuşkucu ve soğuk tavrı devam etmiştir. Bu karşıtlık uzunca bir süre Türk siyasetinin ana karakteristiğini oluşturmuştur ve kısmen de olsa varlığını devam ettirmektedir. Lakin kısaca şunu belirtmek gerek ki artık ne merkez eski merkezdir, ne de çevre aynı çevredir. Toplumsal ve siyasal olayların dinamiği çevreyi de merkezi de değiştirmiştir.

1946 yılında çok partili siyasal sisteme geçişle başlayan ve 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle gelişen süreç tek parti sisteminin sonu getirmekle beraber o zamana kadar dışlanan çevre unsurlarına da merkezin ve iktidarın kapılarını aralamıştır. On yıllık DP iktidarının ardından gelen 27 Mayıs 1960 darbesi, merkezi çevre aleyhine yeniden düzenlemiştir. 1970'lerden sonra ise Türkiye'de cereyan eden sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler tipik merkez-çevre ikiliğini önemli ölçüde değiştirmiş, hatta bazı noktalardan tersyüz etmiştir. Artık somut, birbirinden alabildiğince uzak ve birbirine yabancı merkez ve çevrenin yerini kır-kent, işçi-işveren ve sağ-sol sıkalası üzerinde yer alan ideolojik bölünmeler almıştır. Diğer bir nokta ise yine bu tarihlerden itibaren çevrenin temsilcisi olan sağ siyaset geleneğinin kendi içinde ayrışmaya başlamasıdır. Milliyetçi sağ ve İslamcı siyasetin ideolojileri "46 ruhu" ndan farklılaşarak kendi toplumsal sınıflarının çıkarlarının temsiline soyunmuşlardır.

Fakat şunu belirtmek gerekir ki her ne kadar merkez ve çevre değişmiş hatta çevre büyük oranda merkeze nüfuz etmiş ise de ordu, yüksek yargı ve yüksek öğrenim gibi bürokratik kurumlar bunun dışındadır. Zira anayasal sistem olarak bürokratik iktidar alanı alabildiğine geniş tutulurken seçilmişlere verilen hükmetme yetkisi ve alanı da bir o kadar daraltılmıştır.

Bu çalışmada, Mardin'in formüle ettiği merkez-çevre ikiliği doğrultusunda özellikle 1960 sonrası meydana gelen toplumsal ve siyasal gelişmeler temel alınarak bu ikiliğin Türk siyasası adına hala açıklayıcı olup olmadığının cevabı aranmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda konunun araştırılmasına etki eden faktör Merkez-Çevre ikiliğinin Türk Siyasası adına halen geçerli olup olmadığı sorusudur. Bu sorunsal etrafında, çalışma üç ana bölüm üzerinden yürütülmüştür. Bu çerçevede ilk olarak Merkez-Çevrenin teorik temellerinin ne olduğu sorusu sorularak, gerek Shils'ci

anlamda gerekse Mardin'in formüle ettiği şekliyle merkez ve çevrenin kavramsal bir analizi yapılmaya çalışılmıştır.

İkinci olarak Türk siyasasının merkez çevre bağlamında bir okuması yapılarak bu kopukluğun açık biçimde egemen olduğu dönem resmedilmeye çalışılmıştır. Çalışma genel olarak Cumhuriyet'in kuruluşundan (1923) 1980 yılına kadar ki zaman aralığını kapsamaktadır. Bu dönem Cumhuriyetin kuruluşuyla beraber yeni merkezi değerlerin ortaya çıkışı ve ikamesiyle birlikte tek parti dönemi ve ardından 27 Mayıs 1961 sonrası, sosyo-politik gelişmeler ve yeni anayasal kurumlar (Cumhuriyet Senatosu, Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu) üzerinden incelenmiştir. Ancak her ne kadar çalışma 1923–1980 yılları arasındaki döneme yoğunlaşsa da merkez-çevre ikiliğinin temelleri Osmanlı toplum ve devlet yapısında yattığından konunun bütüncül biçimde ortaya konması için özellikle geç dönem Osmanlı imparatorluğu ayağına da bir başlık altında değinilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise Türkiye'de 1960 sonrası meydana gelen sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelerin merkez-çevre ikiliğine etkileri incelenmiştir. Bu bağlamda kırdan kente göç, toplumsal tabanda meydana gelen ve merkez çevre ikiliğinin daha da ötesinde olan ideolojik bölünmeler üzerinde durulmuş; yöneten yönetilen ilişkisi etrafında merkez sağ ve solda meydana gelen bölünmeler ve siyaset kurumu üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

1. BÖLÜM: MERKEZ-ÇEVRE PARADİGMASI: KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Merkez-Çevre paradigmasının öncelikle kavramsal bir tahlilini yapmak gerekmektedir. En başta bilimsel araştırmanın doğası bunu gerektirir. İkinci olarak araştırılan konunun daha net ortaya konması ve anlaşılması için zihinlerimizde buna bir ifade kazandırmak ve konuyu yerli yerine oturtmak gerekmektedir.

1.1. Kavramsal Açıdan Merkez-Çevre

Merkez çevre, gerek uluslararası gerekse ulusal düzeyde karşılıklı ilişki ve bağımlılığı belirmek üzere sıklıkla kullanılan bir kavramdır. Buna göre "ulusal düzeyde bölgeler arası, uluslararası düzeyde ise ülkeler arası ilişkileri belirleyici, değerli ve önemli olandan; belirlenen, etkilenen ve denetlenene doğru bir hiyerarşik iş bölümü söz konusudur"[2]. Bu çerçevede ülke içinde merkez; "iktidarı elinde bulunduran, toplumun büyük kesimine tahakküm eden"[3] ve "yönetici elitlerin yaşadığı kültür ve sanat etkinliklerinin yoğunlaştığı, ülke ekonomisinde önemli ağırlığı olan, sanayi ve iş merkezlerinin bulunduğu, kısaca toplumun mukadderatına egemen olan bölgelerdir"[4].

Metin Heper'e göre "merkezi otoriteye değil de kişilere göndermede bulunduğumuz zaman 'merkez' kavramı ile toplumda devletin üstünlüğünü devam ettirmeye çalışan kimseler"[5] anlaşılabilir. Davut Dursun'un ifadesiyle çevre ise "merkezin tasarruflarına maruz kalan, etken değil edilgen olan, iktidar kullanımına ortak edilmeyen, merkeze devamlı kaynak sağlayan kesimleri ifade etmektedir"[6]. Daha genel anlamıyla çevreyi, merkezin tersi özelliklere sahip olan, dışında kalan bölgeler veya kesimler olarak tanımlayabiliriz.

---

[2] Ömer Demir ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s. 281.
[3] Davut Dursun, "Merkez-Kenar Üzerine," **Bilgi ve Düşünce**, Yıl: 1, Sayı: 4,2003, İstanbul, s. 90.
[4] Demir ve Acar, a.g.e., s. 281.
[5] Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 9–10, Yıl: 1980,İstanbul, s. 14.
[6] Dursun, a.g.e., s. 90.

İlk bakışta coğrafi ya da geometrik konumlanmayı andırsa da, değerlere yaptığı vurgu nedeniyle merkez-çevre mekânsal özellikleri aşan bir derinliğe sahiptir. Söz gelimi çevreyi merkezden ayıran en önemli şey mekânsallığın ötesinde çevrenin sahip oldukları ya da olamadıklarıdır. Bir diğer husus ise merkezin ya da çevrenin bir durumu ifade etmesi sebebiyle sabit, durağan olmamasıdır. Dolayısıyla merkez-çevre arasındaki ilişki ve özellikler zamansal ve mekânsal koşullara göre değişilebilir, farklılıklar gösterebilir.

Merkez-çevre ikiliği siyaset bilimi çalışmalarında daha çok yöneten-yönetilen kavramları etrafında ele alınmaktadır. Fakat merkez-çevre literatürü ile genişleyen tartışma ekseni, özü itibariyle yapısal-işlevselci gündemin farklı kanallarında üretilen ve bütünleşme/dayanışma ve çatışma/farklılaşma süreçlerine eğilen geniş bir literatürün önemli bir parçasıdır[7]. Bu bakımdan kavramın anlam kapsamına uygun biçimde sosyo-kültürel boyutunun da ifade edilmesi yararlı olacaktır.

Genel olarak sosyal bilimlerde özel olarak sosyolojide 'toplum', genellikle kültür kavramı adı altında ele alınmakta ve incelenmektedir. En genel biçimde kültür; temel ihtiyaçları karşılamak için bir araya gelen insanların, birbirleri ile girdikleri ilişkileri düzenleyen kurallar bütünü olarak tanımlanabilir. Hakeza bu kuralların kurumsallaşmış, tecessüm etmiş boyutu toplumsal kurumları meydana getirir. Aslanoğlu'na göre "kültür, bilgileri, inançları, sanatı, hukuku, morali, töreleri, kişinin toplumdan edindiği bütün istidat ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür"[8]. Temel toplumsal kurumlar olarak sayabileceğimiz din, eğitim, aile, siyaset, ekonominin; yukarıdaki tanımda vurgulanan bilgi, inanç, sanat, moral ve hukuka tekabül ettiği görülmektedir. Bu çerçevede toplumsal kurumlar kültürün bir parçasını, özel bir boyutunu oluşturmaktadır.

Toplumsal hayat açısından her bir kurum veya unsur ayrı bir öneme sahiptir. En genel geçer biçimiyle; geleneksel toplumlarda din ve aile; modern toplumlarda ise ekonomi ve siyaset kurumlarının nispeten başat kurumlar olduğu yönünde bir takım inanışlar olsa da her iki toplum modeli için de diğerinin daha önemsiz olduğuna dair

[7] Fethi Açıkel, "Entegratif Toplum ve Muarızları: Merkez-Çevre Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, Yıl: 2002, s. 31.
[8] İbrahim Aslanoğlu, "Kültür ve Medeniyet Kavramları", http://w3.gazi.edu.tr/~iarslan/kulturvemedeniyet.pdf, (17.11.08)

somut bir veri bulmak pek kolay olmasa gerek. Toplumsal hayat açısından her bir kurumun kendi şahsına has bir öneme sahip olduğu göz önüne alınırsa; sosyo-kültürel olarak hangi kurumun veya unsurun merkezde ya da çevrede olduğunu kesin olarak ortaya koymak güçtür.

Kültürün yaygın şekliyle üst/hâkim kültür; alt kültür, karşıt kültür şeklinde ayrıştığını, farklılaştığını biliyoruz. Bu bakımdan kabaca, kültürün en yüksek düzeyde somutlaştığı grup olarak yüksek kültür grubunu 'merkez', genel ortalama kültürü temsil yaygın kültür veya alt kültür gruplarını ise sosyo kültürel açıdan 'çevre' olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Buna mukabil sosyolojik boyuttaki bu karşıtlık/ayrışma siyasal anlamda da her zaman bir karşıtlık/farklılık doğuracağı anlamına gelmeyebilir. Bütün toplumlarda siyasal bir yöneten/merkez, yönetilen/çevre olguları olmakla beraber bu karşıtlığın sosyal boyutta da hâkim olduğunu göstermez. Sosyo-kültürel anlamda merkez ile çevre arasında kültürel düzey farkı olmakla birlikte bu karşıt kültür anlamında değil yüksek kültür – alt kültür bağlamında bir bütünlük ilişkisidir. Sonuç olarak belirtmek gerekirse merkez-çevre kavramlarının sosyolojik boyutunun siyaset bilimi alanında kullanılan şekliyle birebir örtüşmediği görülmektedir.

1.2. İktisadi Merkez-Çevre Paradigması

Merkez-çevre genel olarak siyaset bilimi tartışmalarında yöneten-yönetilen ilişkisi etrafında ele alınsa da bu kavrama daha yaygın olarak marksist iktisat kuramının bir unsuru olarak bağımlılık analizlerinde değinilmektedir.

[İktisadi] merkez-periferi (çevre) modeli, belli bir ülke içinde ya da daha yaygın olarak kapitalist toplumlar ile gelişmekte olan toplumlar arasındaki ilişkiye uygulanan biçimiyle ileri ya da metropol 'merkez' ile daha az gelişmiş periferi arasındaki yapısal ilişkiyi tarif eden ve açıklamaya çalışan bir mekânsal metafordur[9]. Böke'ye göre Gelişmişlik düzeyi yüksek olan, büyüme merkezleri içeren, kentsel/sanayi temelli politik ve mali karar verme merkezi olan ve işgücü, yatırım ve hammaddeyi cezbeden

[9] Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, (çev) Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 489.

bölgeler merkez olarak sınıflandırılırlar. Benzer şekilde marjinal kalmış olan, zayıf iş olanakları ve daha düşük yaşam standartları sunan, iktisadi ve coğrafi donatımlarının gerektirdiğinden daha fazla birincil sektöre bağımlılık gösteren, az sayıda kentsel merkez içeren ve göç veren bölgeler ise çevre olarak sınıflandırılırlar[10]. Buna göre merkezi bölgeler veya ülkeler sermaye birikiminin yoğunlaştığı, sanayi, ticaret ve dolayısıyla hizmet sektörünün geliştiği büyük coğrafi piyasalardır. Çevre ülkeler veya bölgeler ise nüfus yoğunluğunun az, işgücünün zayıf olduğu, tarım ve geleneksel üretimin biçimlerinin yaygın olduğu yerlerdir. Siyaset sosyolojisi alanındaki çalışmalarıyla bilinen Nur Vergin iktisadi merkez çevre paradigmasını şu şekilde özetlemektedir:

> Wallerstein'in çok geniş kapsamlı 'büyük teorisi'nde karşımıza çıkan model uyarınca kapitalist dünya sistemini incelemek için onu üç kademede ele almak gerekmektedir. Birincisi, Atlantik kıyılarındaki kuzey-batı Avrupa ülkelerinden oluşan merkezdir. İkinci kademede yarı-çevre, yarı-periferik ülkeler yer almaktadır. Üçüncü kademe ise çevre ülkelerden meydana gelmektedir. Wallerstein'in dünya sistemi perspektifine göre, kapitalizm bir dünya sistemi oluşturduğu için sistemin periferik ülkeleri de merkezin etkisinin dışında olmayıp bu sistemin baskısı altındadır. Onların ekonomik geriliğini pekiştiren de bu sistemin ta kendisidir, çünkü bu ülkelerdeki gerilik sadece kendi iç dinamiklerinin durağan oluşundan değil, kapitalist dünya sisteminin onların üzerinde 'aktif bir geriletme' dediği duruma yol açmasından ileri gelmektedir[11].

Yukarıdaki geniş alıntıyı göz önünde bulundurarak mekânsal biçimde ifade etmek gerekirse; merkezin daha çok kuzey yarım küreye; çevrenin ise güney yarım küreye tekabül ettiği görülecektir. Bu bakımdan İktisadi merkez çevre farklılaşması aynı zamanda bir kuzey-güney ayrımına/farklılığına dayanmaktadır.

Vergin'e göre:

> Dünya sisteminin ayakta durmasına ve kendini yeniden üretebilmesine başlıca katkı esas olarak yarı-periferik ülkelerden gelmektedir. Bu ülkeler ne merkeze dâhildirler ne de sistemin tümüyle kenarına konumlanmış bulunmaktadırlar. Bu ülkelerin dünya sistemi

[10] Selin Sayek Böke, "İktisadi Merkez-Çevre Paradigması: Sonlandı mı Süregeliyor mu?" **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, Yıl: 2002, s. 178.
[11] Nur Vergin, **Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, Bağlam Yayınları, 2004, İstanbul, s. 176.

> içerisindeki işlevi, kenar ülkeleri merkez adına kontrollerinde bulundurmaktır. Onaltıncı yüzyılda, Atlantik kıyısı ülkeler sistemin merkezi olduklarında İtalyan şehirleri ve İspanya bu yarı periferik duruma itilmişlerdir. Daha sonra İsveç ve Japonya gibi ülkeler de bu kümeye dâhil olmuşsa da 20. yüzyılda İsveç ve Japonya merkezin bir öğesi olmayı başarabilmişlerdir. Osmanlıdan periferik bir bölge olarak temayüz eden Cumhuriyet Türkiye'si ise yarı-periferik statüsünü muhafaza etmiştir[12].

Bundan da anlaşılacağı üzere yarı-periferik ülkerlerin kapitalist sistemin devamı bağlamında kritik bir öneme sahip oldukları görülmektedir. Bu durum Brezilya ve Türkiye gibi ülkelerde görüldüğü gibi devletin, yükselen toplumsal hoşnutsuzluğu dizginleyebilmesi ve muhtemel toplumsal kargaşayı önleyebilmesi için güçlenmesine ve otoriterleşmesine yol açıyor. Bu durum bu tür ülkelerde milliyetçilin şahlanmasına, gelir dağılımındaki dengesizliğin artmasıyla ekonomik kirlenmenin boyutlanmasına, asalak ve rantiye bir zümrenin oluşmasına ve zaman zaman askeri rejim denemelerine de yol açıyor[13]. Türkiye'de askeri müdahaleler bir de bu iktisadi boyutuyla düşünüldüğün de yarı-periferik ülkelerin oynadığı kilit rol daha net anlaşılmaktadır. Söz gelimi 1960 darbesi planlı ekonomiye geçişi başlatmış ve ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin önünü açmıştır. İthal ikameci anlayışla kademeli olarak yerel sermaye birikimi ve sanayi ağı oluşturulmuş, ardından 1980'den itibaren palazlanan, olgunlaşan yerli burjuvazi ve sermaye uluslar arası sermayeye açılarak küresel kapitalist sistemle bütünleşme yoluna gidilmiştir.

Merkez-çevre arasındaki bağımlılık ilişkisinin sabit olmadığı yukarıda belirtmiştir. Dolayısıyla "küreselleşmenin sonucunda bazı sanayi üretimi çevreden merkeze kaydırabileceği gibi üretim döngüsünde sanayi üretimi teknoloji yoğunluk dereceli farklı olmak koşuluyla merkez ve çevre arasında yeniden paylaşımı da öngörülmektedir. Diğer taraftan merkez ve çevre arasındaki göreceli ücret farklılıkları çevre bölgelere sermayenin çekilmesine sebep olacaktır"[14].

Merkez-çevre ikiliği sadece uluslararası değil aynı zamanda ulusal boyutta da varlığını sürdürmektedir. Birçok ülkenin merkezi, idari olarak tanımlanmış başkentleri iken bu idari merkezden farklı iktisadi merkezler de ortaya

[12] Vergin, a.g.e., s. 177.
[13] Vergin, a.g.e.
[14] Böke, a.g.e., s. 186.

çıkabilmektedir. Türkiye bunun en iyi örneklerinden biridir. Ülkenin resmi başkenti orta bölgesindeki Ankara iken, iktisadi merkezin İstanbul olduğu açık bilinen bir gerçektir. Gerek nüfus yoğunluğu, gerek iş gücü ve endüstrisiyle marmara bölgesi diğer bölgelere nazaran merkezi bir konumdadır.

Türkiye'de reel kişi başına GSMH'ya bakıldığında 1995 verilerine göre en zengin ilin (Kocaeli) en fakir ilden (Hakkâri) 14 kat daha zengin olduğunu, aynı farklılığın alt yapı ve sosyal farklılıklara bakıldığında da görüldüğünü vurgulamaktadırlar. Tunceli'de asfaltlanmış yolların toplam yollara oranı yüzde 2 iken Nevşehir'de aynı oran yüzde 63 düzeyindedir. Şırnak'ta doktor başına düşen kişi sayısı 4897 iken Ankara'da 392 kişiye bir doktor düşmektedir[15]. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere Türkiye'de merkez-çevre farklılaşmasının iktisadi ve sosyal olarak oldukça belirgin olduğu görülmektedir. Ayrıca merkezden çevreye doğru gidildikçe farklılıklar daha da belirginleşmektedir. Fakat bundan marmara bölgesinin yegâne merkez olduğu anlaşılmamalıdır. Zira son yıllarda Kayseri, Denizli, Gaziantep gibi Anadolu'nun farklı coğrafyalarında ve illerinde de benzer merkezileşme tezahürlerinin ortaya çıktığı açıkça görülebilir.

1.3. Edward Shils'e Göre Merkez-Çevre

Merkez çevre kavramın fikir babası Edward Shils, merkez-çevreyi ele alırken ilk olarak 'toplumun bir merkezi' olduğunu belirterek başlar. Bu merkezi alan "inançlar ve değerler âlemine ilişkin bir vakıadır. Merkez, toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar düzeninin merkezidir. Bu merkez asli ve parçalanıp basite icra edilemez mahiyette olduğundan merkezdir. Bu merkezi değer sistemi, toplumun merkezi alanı demektir. Bu değer sistemi toplumun kutsal farz ettiği ile olan özel bağlantısı münasebetiyle merkezidir"[16]. Bu bakımdan bir değerler, inançlar manzumesi olarak merkezin, eşyanın mekânsal anlamıyla bir ilişkisi olmadığı gibi, geometrik veya coğrafi yapısı da yoktur.

[15] Böke, a.g.e., s. 195.
[16] Edward Shils, "Merkez ve Çevre", (çev) Yusuf Ziya Çelikkaya, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 70, Yıl: 2002, s. 86.

Shils'e göre "bu merkezi alan kutsalın vasfı ve tabiatına sahiptir. Bu anlamda her toplum bir resmi dine sahiptir. Hatta o toplum –veya toplumu açıklayıp üzerinde yorumda bulunanlar – toplumlarını az çok doğru biçimde laik, çoğulcu ve hoşgörüye dayalı bir toplum olarak tasavvur etse de böyledir"[17]. Haliyle sosyolojik açıdan merkezi temsil eden değerler ve inançlar ile Shils'in merkezi olarak belirttiği semboller, değerler ve inançlar evreninin benzeştiği söylenebilir.

Shils'e göre "merkez ayrıca bir eylem alanıdır. Merkez, kurumlar ağı içinde bir faaliyetler, kişiler, roller yapısıdır. Merkezi olan inanç ve değerler bu roller içinde mücessem hal alıp ifade bulurlar"[18]. Yani teorik olarak merkezi oluşturan inanç ve değerler belli roller ve kurumlar vasıtasıyla cisimleşmiştir. Bu kurumların her birinde en üst düzeye bulunan kişiler, değer ve inançların müşahhaslaştığı somut temsilciler, roller ise yine aynı değer ve inançların davranışsal düzeydeki somut unsurlarıdır.

Shils, gelişmiş toplumun, karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olan muhtelif alt sistemlerden –ekonomi, statü sistemi, siyasi teşkilat, akrabalık sistemi, kendilerine mahsus alanlarında kültürel değerlerin işlenip üretilmesini yüklenen kurumlar, dini müesseseler kurumu vb. –oluştuğunu vurguladıktan sonra; merkezi değer sisteminin, kurucu alt sistemin ve bu alt sistemlerde teşekkül etmiş örgütlenmelerin elitlerince takip edilen ve kabul gören değerler tarafından tesis edildiğini belirtir. "Bu örgütlenmelerin her biri sıkı veya gevşek tarzda örgütlenmiş, ya bir fertten ya da bir grup fertlerden oluşan bir otoriteye, bir elite sahiptir. Örgütlenmelerdeki bu elitlerin her biri bazen diğer elitlerle istişare ile bazen de büyük ölçüde kendi inisiyatifiyle örgütün varlığını sürdürme, üyelerin davranışını denetleme ve amaçlarını gerçekleştirmeye matuf kararlar ortaya koyarlar"[19]. Kısaca, merkezin içerdiği değerler sistemi, merkezin alt sisteminin seçkinlerince de benimsenmiştir. Ekonomi elitleri ekonomik değerleri yönetecek belli değerleri kabul ederler ve genelde onlara riayet ederler. Politik bünyenin elitleri siyasal faaliyetleri yönetecek bazı değerleri kabul ederler ve genelde riayet ederler. Üniversite sisteminin ve dini sistemin elitleri entelektüel ve dini faaliyetleri (inançlar dâhil) yönetecek bazı değerleri kabul edip

[17] Shils, a.g.e.
[18] Shils, a.g.e., s. 87.
[19] Shils, a.g.e.

genellikle de fiiliyata dökerler[20]. Ancak unutulmaması gereken önemli bir nokta şudur ki; "merkezi değer sistemi toplumda sahiplenilen ve riayet edilen inançlar ve değerler düzeninin tamamı anlamına gelmez"[21].

Merkezi değer sistemi taşıdığı kutsallık itibariyle bu değerleri temsil eden elitlerin oluşturduğu müesses otorite takdir edilmeyi bekler. Zira daha öncede belirtildiği gibi merkezi değerler hem toplumun kutsal değerlerinin ete kemiğe bürünmüş hali olduğu için hem de elitler, bu değerlerin müşahhas temsilcileri oldukları için kutsaldır. "Kutsallık tabiatı itibariyle otoriterdir(inanılır ve sözünü geçirir mahiyettedir). Kutsallık bahsedilmiş kişiler, görevler ya da semboller, dolaylı ve uzaktan da olsa bu kutsallıkla bir otorite boyutu kazanırlar. Otoritenin takdir edilmesi otoritenin bilvasıta işlediği müesseselerin ve otoritenin ifade ettiği kuralların takdir edilmesini icap ettirir"[22]. Dolayısıyla zikredilen bu kutsallık müesses nizama boyun eğme onu kabullenme, toplumda otoriteyi tesis etme açısından önemli işleve sahiptir. Zaten Shils'in de belirttiği gibi "bütün toplumlardaki merkezi değer sistemi, otoriteye sahip bu müesseselerin takdir edilmesi hususunu, üzerine basarak ifade edip, bunu öğütler"[23]. Görüleceği üzere 'otoriteye yönelik rıza ve müspet mahiyette tavır' merkezi değer sisteminin ve hatta merkez çevre ilişkisinin en önemli unsurunu oluşturur, çünkü merkez otoriter gücünün en önemli kaynağı 'rıza'dır.

Merkezi değerler sistemince riayet edilen, boyun eğilen otoriteyi kullanacak olan siyasal seçkinlerin otoriteyi kullanmaya ehil olabilmeleri için belli özelliklere sahip olmaları ve ancak bu özellikler sayesinde takdir edilecekleri vurgusu, siyasal seçkinlerin merkezi değer sistemi ile olan güçlü bağlarını ortaya koyması açısından önemlidir. Bunun yanında düzen ve otoriteye ilişkin değerlendirmelerde siyasal seçkinler diğer kurumları temsil eden seçkinlere (ekonomi elitleri, üniversite ya da dini elitler) nazaran daha öne çıkmaktadır. Bu sıfatla merkezi değerler sistemi birincil değerler kadar ikincil değerler de ihtiva eder. Merkezi değer sistemi değişik biçimlerde otoriteye yakınlık boyutlarını sembolize eden uygun vasıflara sahip kişilere yönelik mükâfatların ve rollerin mevcut tevzii ve tahsisini meşrulaştırır.

[20] Shils, a.g.e., s. 88.
[21] Shils, a.g.e., s. 87.
[22] Shils, a.g.e., s. 88.
[23] Shils, a.g.e., s. 89.

Merkezi değer sistemi bu tevzi ve tahsisleri, toplumda otorite kullanma mevkiindeki rolleri işgal edenlerin özelliklerini överek, onların o rollere ilişkin görevlerinin yerindeliğini ve aldıkları mükâfatların uygunluğunu vurgulayarak meşrulaştırır. Şu halde merkezi kurumsal sistem, merkezi değer sistemi tarafından meşrulaştırılmış müesseseler kümesi olarak tasvir edilebilir. Mamafih daha sade ifadeyle, toplum nüfusunun dikkate değer bir bölümünün hayatına, otoritelerinin nüfusu yoluyla bir form veren kurumlar olarak tarif edilebilir[24].

Burada yeri gelmişken siyasal seçkinlerin değerler sistemi ile olan ilişkisine de değinmek gerekir. "Yönetici sınıfın gücü, onun merkezi kurumsal sistemdeki bazı anahtar pozisyonlara ilişkin görevlerinden kaynaklanır. Yönetici sınıfın nispeten parçalı olduğu yerlerde bile, anahtar mevkilerin fevkalade önemli olanlarına atamanın merkezi kontrolü dolayısıyla ya da şahsi bağlar veya aralarındaki ortak özellikler olan memurlar nedeniyle, elitin farklı kesimlerini az çok birleştiren bir yakınlık duygusu vardır"[25]. Buna karşılık aralarındaki yakınlık duygusuna rağmen elitler birbirine eşit olamayıp bir ya da ikisi diğer kesimler üzerinde farklı derecelerde daha olabilmektedir. Buna rağmen eşit olsun ya da olmasın, birlik içinde veya parçalanmış olsun merkezi kurumsal sistemin elitleri arasında her zaman bir mutabakat vardır. Bu uzlaşma nihai temelini "bu sektörlerin kendilerini mücessemleştirdiğine inandığı ve kendilerinin sorumlu olduğunu düşündüğü aşkın düzene karşı ortak duygularında bulur"[26].

Toplum merkezinden –ki bu merkezde otoriteye sahip olunur- çevre ya da hinterlanda hareket ederken merkezi değer sistemi ile irtibat zayıf hale gelir. Benzer şekilde otorite kullanımıyla özdeşleştirilen ikincil vasıflara sahip olanlardan, bu vasıflara eşit olarak sahip olmayan nüfus kesimlerine doğru gittikçe hâkim otoriteye karşı duruş daha az rızai ve müspet mahiyette olup, bu var olan rıza da daha az güçlüdür[27]. Merkezi değerler sisteminin aktif reddi mümkün olsa da merkezi değerleri benimsemenin karşısında yegâne alternatif değildir. Çünkü tarih boyunca var olan fiili durum merkezi değerlerin kısmen, zayıf veya az da olsa kabulü biçimindedir.

[24] Shils, a.g.e.
[25] Shils, a.g.e., s. 93.
[26] Shils, a.g.e.
[27] Shils, a.g.e., s. 92.

Özellikle modern öncesi toplumlarda halk kitlelerinin merkezi değerlerle olan ilişkisi bu yöndeydi. Çünkü çevreyi kontrol vasıtalarının yetersiz olması ve ekonomik faaliyetin görece bağımsız yerel pazarlarda yoğunlaşması merkezi değerler sisteminin ve dolayısıyla bu değerlere olan rızanın merkeze uzaklaştıkça azalmasına yol açmaktaydı. Lakin ekonomik pazarların genişlemesi, merkezi otoritenin idari ve teknolojik bakımdan gelişmesi, merkezi değerler sistemi olan teması ve değerlere gösterilen rızayı artmıştır. Önceleri nüfusun marjinal bir kesimini ilgilendiren konular, modern toplumlarda çok daha geniş kitlelerin ilgisini çekmiş ve duyarlılığını arttırmıştır. Shils bu durumu şu şekilde belirtmektedir:

> Modern toplumda merkezi kurumsal sistemle ve özellikle ekonomi ve siyasal bünye ile daha geniş ölçüde iç çeliğin neticesi olarak, nüfus kitlesi, artık merkezi değer sistemiyle büyük ölçüde temassızlığı ortadan kalkmıştır. Nüfus kitlesi tahmin edilemeyecek düzeyde, merkezi değer sistemini kendi değer sistemi olarak görür hale gelmiştir. Halk kitlelerinin genel olarak artan duyarlılığı, merkezi değer sisteminin ulaşılabilirlik ve görüş menzili dâhiline girmesi durumuna, sistemle kısmi birleşme biçiminde mukabelede bulunmuştur[28].

Bütün bunlara karşılık merkez ile çevre arasında yaşanan yakınlaşma ve bütünleşme bütün toplumsal ve sınıfsal farkları sıfıra indiren bir bütünleşme değildir. Mesleki iş bölümü ve uzmanlaşmanın ileri düzeyde olduğu modern toplumlarda merkezi değerlere katılım hala bir takım eşitsizlikler barındırmaktadır.

Son olarak sözü Shils'e bırakmak gerekirse; "bireysel özgürlük ve fırsatın gelişmesine bağlı bireyselliğin yaygınlaşması ve daha geniş iletişim yoğunluğu, eşitsizlik aralığının daralmasına fevkalade katkıda bulunmuştur. Merkezin zirvesindekiler artık o kadar yüksekte değildir; çevre de artık o kadar kenarda değildir"[29].

[28] Shils, a.g.e., s. 95.
[29] Shils, a.g.e., s. 96.

1.4. Şerif Mardin'e Göre Merkez-Çevre

Şerif Mardin, 'Türk Siyasasını Açıklayacak Bir Anahtar' olarak nitelediği merkez çevre ikiliğiyle toplumu belirli kültürel unsurla ele alıp açıklama yoluna gitmiştir. Başka bir ifadeyle merkez ve çevre, toplumun hem yönetilen hem de yöneten kesimlerinin temsil etiği iki farklı anlam dünyasını ve bu anlam dünyasına göre şekillenmiş davranış kalıplarını açıklama bağlamında yeni bir yaklaşım sunmaya çalışmıştır.

Şerif Mardin, merkez çevre kavramının "kavramsal bir ilk adım olarak görülmesi"[30] gerektiğini ve "sonra bu konunun daha da incelenerek bu işin böyle olup olmadığının başkaları tarafından irdelenmesini beklediğini"[31] belirtmiştir. Nitekim söz konusu yaklaşım birçok kere ele alınmış ve incelenmiştir.

Şerif Mardin'e göre merkez ve çevre, "Osmanlı Devleti'nin bir arada tutmayı başardığı merkezi bürokratik aygıtı olduğu kadar, bu devletin işlemesini mümkün kılan meşruiyetin özünü temsil eder. Çevre ise geri kalan toplumsal alanla, merkezden ayrı yaşayan ve onunla ancak gevşek bir bütünleşme içinde olan kurumlar ve coğrafi alana işaret etmektedir"[32].

Merkez-çevre ayrışması, batıda farklı bir seyir izleyen yönetilen-yöneten ilişkilerinin dinamikleriyle karşılaştırmalı olarak ele alındığında daha da net anlaşılabilir. Bu çerçevede batıdaki dinamik sürecin iki ana kaynağı bulunmaktaydı. Birincisi, devlet – kilise çatışmasıdır ki bu; kısaca dini olanla dünyevi olan arasındaki çatışma ve mücadeleydi. "Devlet ile kilise arasında oluşan bu çatışma daha soyut bir anlamda din-devlet arasında farklı biçimler alan sürekli bir rekabete neden olmuş, bu durum da toplumun gelişmesini sağlayan dinamik unsurlardan birini teşkil etmiştir"[33].

İkincisi sınıfsal çatışmalardır ki toplumda üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasında cereyan etmekteydi. Batıdaki bu karşıt kutuplar arasında "ne

[30] Ahmet Çiğdem, Fethi Açıkel, Nemci Erdoğan ve Tanıl Bora, "Şerif Mardin'le Merkez-Çevre Analizi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, Yıl: 2006, s. 8.
[31] Ali Bayramoğlu ve Ahmet Güngören, "Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 158.
[32] Şerif Mardin, "Türkiye'de Gençlik ve Şiddet"**, Türk Modernleşmesi**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 275.
[33] Dursun, a.g.e., s. 89.

zaman bir uzlaşma hatta tek yanlı bir zafer gerçekleşse çevresel gücün bir bölümünün merkez de bütünleşmesi de sağlanmış oluyordu"[34]. Oysa Osmanlı devlet ve toplum yapısında gerek kilise–devlet ikiliğine dayalı gerekse üretim araçlarının sahipliğine dayalı sınıfsal çelişkilerin beslediği bir çatışma görülmemiştir. Dolayısıyla "Osmanlı rejimini batı geleneğinden en çok ayıran özellik, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin batı geleneğinde olan biçiminin tam karşıtı olan biçimde olması, yani padişahlık devletinin yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişiler olmamasıdır"[35].

Bu sebeple batıdakinin aksine yönetenlerle yönetilenler arasında uyumu ve koordinasyonu sağlayan kurumlar Osmanlıda gelişmemiştir. Dolayısıyla "[Osmanlı İmparatorluğunda] temel karşı karşıya gelme, tek boyutluydu ve her zaman merkez ile çevre arasındaki bir çatışma olarak ortaya çıkıyordu"[36]. Merkezle çevrenin, Osmanlı siyasal ve ekonomik yaşamında temel bir sorun teşkil etmesinin altında yatan birçok neden vardır. Bu bağlamda merkez-çevre çatışmasını inşa eden bazı kurucu faktörler sıralamak mümkündür.

Bunlardan ilki ve en genel boyutlu olanı; "doğmakta olan bir imparatorluk içinde bölük pörçüklüğün varlığını hala geniş ölçüde sürdürmesiydi"[37]. Osmanlı imparatorluğu kuşaktan kuşağa aktarılan bir bürokratik mekanizmaya ve merkezden denetlenen orduya sahip olmasına rağmen aynı hiyerarşik denetim toplumsal katmanlar için de geçerli değildi. "İmparatorluğun bazı bölümlerinde imparatorluk öncesi soylular sınıfı varlığını sürdürmüştü, soy sop zincirleri hala güçlüydü, dinsel tarikatlar özerk güçlerinin dayandığı temelleri hatırlatabilirlerdi ve çeşitli etnik ve dinsel gruplar vardı"[38].

---

[34] Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açılayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 37. Ayrıca Bu makalenin İngilizce metni için bkz: Şerif Mardin, "Center-Periphery as a Concept for the Study of Social Transformation", **Religion, Society and Modernıty in Turkey**, Syracuse Universty Press, 2006, New York.
[35] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 2004, İstanbul, s. 32.
[36] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e., s. 38.
[37] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e.
[38] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek …a.g.e., s. 39.

İkincisi; "devlet ile imparatorluğun çekirdeği olan Anadolu'daki göçebeler arasındaki ilişkiydi"[39]. Bu unsur öncelikle devlet ile Anadolu'da bulunan göçebe topluluklar arasında var olan sorunları içine almaktaydı. Şerif Mardin bu sorunu şu şekilde açıklamaktadır:

> Osmanlı İmparatorluğu, oluşum yıllarında genişletilmesi görevini üstlenen, bir grup savaşçı gazi tarafından kuruldu. Bu oluşumun altında, ekonomik temeli kuzey pasifik sahillerinde yaşayan Kızılderililerinki gibi, yağmadan ele geçenlerin belirli kurumlarca dağıtılmasına dayanan göçebe Türk grupları vardı. Osmanlı devleti giderek şehir merkezli bir imparatorluk halini almaya başlayınca, merkezileştirilmiş kurumların inşası, yeniden dağıtım konusunda daha az cömert olan bir sisteme yerini bırakmak zorunda kaldı. Böylece uzun yıllar boyunca bu değişme itiraz eden gazi geleneğinin varisleri ve devlet, dönemsel olarak açık, bölgesel bir mücadele içinde kilitlendiler[40].

Anadolu'daki devlet –göçebe mücadelesinin diğer ekseni dini inançlar ve ritüeller bağlamında vuku bulmaktaydı. Çünkü bazı göçebe topluluklar İslamiyeti benimsedikleri halde İslam öncesi Şamanist alışkanlıklarını sürdürmekten yanaydılar. Mardin'in de belirttiği gibi şamanlar devletin vazifelendirdiği din adamları değildi; fakat kendilerine bahşedilmiş olan karizmaları yoluyla tanrıların huzuruna çıkabilen insanlardı. Şaman türündeki dini rehberler Türklerin müslüman olmalarıyla ortadan kalkmadı[41]. Bu esas itibariyle göçebe toplulukların Şamanizm'le İslamiyeti sentezleyerek uygulama çabasını ifade etmekteydi. Ancak asıl önemli olan, bunun merkez tarafından iktidar kurumlarını ve iktidarın varlığını tehlikeye atacağı şeklinde algılanmış olmasıdır.

Üçüncüsü; "merkezin, Osmanlı öncesi soylular zümresinden kalan ve taşralı güçlü ailelere kuşkuyla davranması ve taşrayı baş eğmez din sapkınlığının fesat yuvaları" [42] olarak görmesidir. Bu bakımdan Osmanlı taşrası kargaşa çıkaran tarikatların, çeşitli dinlerin ve mesih olduğunu ileri sürenlerin nüvelendiği yerlerdi. Bu sebeple otoriteyi tehdit eden dini içerikli bu tehlikelerin önünü almak ve bunları denetlemek için

---

[39] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e.
[40] Şerif Mardin, "Türk Devriminde İdeoloji ve Din", **Türkiye Din ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 155.
[41] Şerif Mardin, **İdeoloji,** İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 85.
[42] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e., s. 40.

İslamın Sünni(Ortodoks) yorumu merkezce benimsenmiş ve bu doğrultuda resmi dini kurum ve ulema sınıfı oluşturulmuştur. Hatta bununla da kalmayarak "devlet dışına beliren dinsel odak noktaları kovuşturulmuş, bastırılmış, devletin ulaşabileceği yerlere sürülmüş ya da idam edilmiştir"[43].

Dördüncüsü; "bölük pörçüklük karşısında yer alanlar, yani resmi görevliler, çevreden, deyim yerindeyse sadece parmaklığın öte yanında olmaları bakımından değil, bazı simgesel faklılıklarla olduğu gibi bazı ayırt edici statü özellikleri dolayısıyla da ayrılıyorlardı"[44]. Bunun, seçkin resmi görevlilerin gayrimüslimlerden devşirilmesinin kul bürokrasiyi oluşturma amacına yönelik olması; resmi görevlerin Müslüman tabakaya kapalı olmasının yol açtığı resmi görevli-tebaa karşıtlığı; buna paralel olarak beliren kul-dinsel düzen üyeleri sürtüşmesi ile medeni haklardan yoksun kul statüsü ile medeni haklara sahip müslümanların özgür statüsü gibi pek çok görünümü vardır. Osmanlı bürokrasisinin en ayırt edici özelliği çoğunun, çocuk yaşta gayrimüslim ailelerden devşirilip sıkı bir eğitimden geçirilerek resmi görevlere atanmış olmalarıydı. "Bu Uygulama ideal bir örüntüyü(pattern), sulatanın kölesi haline gelen bürokrat örüntüsünü gerçekleştirme amacını güdüyordu. Bu ideal şemada resmi görevli hiçbir kişisel bağı olduğu ileri sürülemeyen ve hanedanın amaçlarının yerine getirilmesine bütün varlığını adamış bir kimse olarak ortaya çıkıyordu"[45]. Bunu doğal sonucu merkezin, müslümanları bu görevlerin dışında tuttuğu için suçlanmasıydı. Merkezin resmi görevlileri ile çevre arasındaki farklar sadece siyasi ve hukuki haklarla sınırlı değildi. Bu unsurun ekonomik değişken boyutu da merkez-çevre ayrılığını derinleştiren bir işlev görmüştür. Örneğin resmi görevlilerden vergi alınmıyordu ve resmi görevliler yerine göre tüccar sınıfının zenginliğini aşan bir servete sahip olabilmekteydiler. Bu ekonomik boyutlu statü farkının doğurduğu en önemli sonuç, "ülkenin en önde gelen yurttaşlarının tüccarlar değil de, siyasal iktidarı elinde tutanlar olduğu"[46]dur.

Buna rağmen merkezin ekonomi üzerinde bütün olarak hâkim olduğunu söylemek güçtür. Mardin'e göre bu bütüncül kontrolü zayıflatan üç ana neden vardır. "Bazı

[43] Şerif Mardin, Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 209.
[44] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e., s. 40.
[45] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek**…** a.g.e., s. 41.
[46] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek**…** a.g.e.

bölgelerde toprak serbest mülkiyet olarak verilmişti; öteki bölgelerde ise mülkiyet haklarının devamı, Osmanlı fethi sırasındaki feodal sisteme dayanıyordu. Üçüncü olarak birçok bölgede devlet, toprağın eşraf tarafından ele geçirilmesine karşı çıkacak güçte ya da istekte değildi"[47].

Osmanlı yönetici sınıfının bir başka özelliği de merkezin bir bakıma asker bir yapıya sahip olmasıydı. "Yönetici seçkinler ile bütün öteki bireyler arasındaki ayrım askeri terminoloji ile dile getiriliyordu"[48]. Akşin'in de belirttiği üzere "yönetenler, doğrudan ya da dolaylı bir ilgileri olmasalar da (örneğin ulema) askeri sayılırdı, zira devlet bir savaş ve fetih makinesi olarak örgütlenmişti"[49]. Bu bakımdan imparatorluğun başarısındaki en önemli nedenlerin başında bu askeri güçleri kolayca denetleyebilmesi ve harekete geçirebilmesi gelmekteydi.

Özellikle çevre adına benzer bir farklılaşma eğitim alanında da varlığı sürdürmekteydi. Çünkü çevre, "resmi düzenin okumuş ve yetişmiş üyelerinin yararlandığı eğitim kurumlarının ancak birinden, yani dinsel öğretim kurumlarından yararlanabiliyordu"[50]. Sina Akşin, Ziya Gökalp'tan aktararak, devşirme çocukların yüksek yönetici olmak için devam ettikleri Topkapı sarayındaki Enderun mektebiyle medreseleri karşılaştırırken, "birincisinin Türk olmayanı alıp Türk yaptığını, ikincisinin türkü alıp Türk olmayan (Arap) haline getirdiğine işaret ettiğini" belirtmektedir[51]. Haliyle eğitimin kültür farlılaşmasına etkisi göz önüne alındığında, çevrenin merkezden farklı olarak kendi karşıt kültürünü geliştirmesi kaçınılmaz olmuştur.

Beşincisi; "devletin siyasal ve ekonomik konulardaki denetim iddiası, kültür üstünlüğü hakkıyla da destekleniyordu. Çevrenin ayrışıklığına oranla yönetici sınıf olağanüstü derli topluydu ve bu, her şeyden önce bir kültür olgusuydu"[52]. Bu kültür farklılaşması öncelikle sultanın ve devletin yüceliği mitos'undan kaynaklanmaktaydı. İkincisi ise resmi/merkezi kültüre ulaşma veya dâhil olma yollarının çevreye kapalı

[47] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e., s. 43.
[48] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek**…** a.g.e., s. 42.
[49] Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, İstanbul, s. 10.
[50] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek**…** a.g.e, s. 44.
[51] Akşin, a.g.e., s. 11.
[52] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e., s. 45.

olmasıydı. Mardin, bu iki farklı kültür ve algı dünyasını betimlerken aynı zamanda merkez-çevre çatışmasının değişik boyutlarını bir arada veren bir tablo çizmektedir:

> Osmanlı devleti, toplumsal yapısı içinde iki hayat tarzı barındırıyordu. 'Yüksek' kültürle ilişkili olarak, ömür boyu meşguliyetler halinde savaş ve yönetimi, vergiden muafiyeti, Farsça ve Arapça kelimelerle adam akıllı yüklü bir dili ve Ortodoks islamlığı görüyoruz. Öte yandan, köylü yığınları ve özellikle Türkmen aşiretlere bağlı olanlar, halk Türkçesi konuşur, alışveriş ve tarım yapar, gırtlağına kadar vergilendirilir, yalnız ilkel teknolojiden yararlanırlardı ve heterodoks akımlarla doluydular. Gerçekten, medeniyet kavramı(şehirli ya da uygarlık anlamında) Osmanlı egemen sınıfının kendisi üzerinde beslediği hayalin ve iddiaların merkeziydi. Buna karşılık 'Türk' sözü aşiretten olmak anlamı taşıdığı için kötüleyici bir anlamda kullanılıyordu[53].

Osmanlı toplumundaki bu kültür ayrımı, ister göçebe olsun ister yerleşik veya taşrada ya da kentte yaşayan halkın çoğu için çevrede yaşadığının en belirgin özelliğini oluşturmuştur.

Onca karşıtlık ve farklılığa rağmen Osmanlı imparatorluğunda var olan bu iki dünya, bir birlerine temas etmeden yan yana yaşayabilmekteydi. Bunlardan çevreyi temsil eden kesimi "kısmen sözlü olarak nakledilmiş edebi geleneklerin dünyası, hikâyeler, epikler ve yaygınca okunan popüler şiirlerdi. İkicisi 'yüksek' kültür dünyası, ilkinden hemen hemen Çin Seddiyle ayrılmıştı. Divan edebiyatı diye adlandırılan bu ikincisinin kalitesi yükseltilmiş atmosferinde, iletişim araçları, ulemanın nispeten ufak bir grubu ve merkezi idarenin 'bölümlerinin' yüksek kademeli memurları tarafından kontrol edildi"[54].

Yukarıda sıralanan unsurlar ışığında merkez ile çevre arasındaki ilişkinin gerilimli bir düzlemde vuku bulduğu görülmektedir. Bununla birlikte Mardin, merkez-çevre kavramı içinde söz konusu bölünmüşlüğü dengeleyici bazı bağlara ve yapılara da özetle değinmektedir. Bu bağlar arasında, "taşranın alt düzeylerine kadar girmiş olan adalet sistemi, geleneksel bayındırlık işleri ile hayırseverlik kurumlarını ve dinsel

---

[53] Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 124.
[54] Şerif Mardin, "Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar", **Türk Modernleşmesi**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 144.

kurumun geniş kapsamlı şebekesini (merkez ile çevre arasındaki gerçek dayanak noktası buydu) sayabiliriz. Tımar ve zeamet sistemi özellikle etnik olan bir bütünleştirici mekanizmaydı ve İmparatorluk ortaya çıktığı sırada normal tımar ve zeamet sahibi, köylülerle yakın bağları olan bir ekin yetiştiriciydi"[55].

Mardin'in görüşleri bağlamında yukarıda ele alınan merkez-çevre kavramı ağırlıklı olarak Osmanlı imparatorluğunun klasik dönemi toplumsal özelliklerini yansıtmaktadır. Sina Akşin klasik dönem Osmanlı toplum yapısını şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. *Yönetenler(askeri) Sınıfı*

   A. İcrai Askeriler

      I. Maaşlılar

      II. Zaimler ve Tımarlı Sipahiler

   B. Ulema

2. *Yönetilenler(reaya) Sınıfı*

   A. Kentliler

      I. Lonca Esnafı

      II. Tüccar ve Sarraflar

   B. Köylüler

   C. Göçebeler[56]

Yukarıdaki gruplaşmalardan açık biçimde anlaşılacağı gibi Osmanlı toplumu yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki ana sınıfa ayrılmaktaydı. Daha da önemlisi ve asıl vurgulanması gereken nokta bu sınıflara kimin hangi şartlarda dâhil olduğunun/olacağının devlet tarafından belirleniyor olmasıdır.

[55] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e, ss. 46–47.
[56] Akşin, a.g.e., s. 10.

Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerine damgasını vuran modernleşme adımları şüphesiz merkez-çevre ikiliğini de etkilemiştir. Bu etkinin önemine binaen modernleşme ve merkez-çevre ilişkilerinin seyrinin ayrı bir başlık altında incelenmesi daha yerinde olacaktır. Bu bakımdan konu çalışmanın sonraki bölümünde 'Osmanlı Modernleşmesi ve Merkez-Çevre İlişkileri' başlığı altında ele alınacaktır.

1.5. Merkez-Çevre'yle İlişkili Benzer Kavramlar

Merkez- çevre ikiliğinin dışında yöneten yönetilen ayrışmasını ve ilişkilerini yansıtan birçok siyasal-toplumsal sistem vardır. Örneğin marksist düşünceye göre siyaset sınıflar arası bir iktidar mücadelesidir. Bu mücadelenin ana ekseni ise toplumda üretim araçlarını kontrol edenlerle bu araçlara sahip olmayanlar arasında oluşmaktadır. Marksizmin sınıflar arası mücadeleyi esas alan çatışmacı yaklaşımından ziyade kültürel ve ideolojik birliği esas alan elit teorilerine değinmek konumuz açısından daha yerinde olacaktır. Yine aynı şekilde, merkez-çevre ilişkisinin dinamiği açısından gücü ve toplumsal denetimi esas alan jakobenlik de birçok yönden merkez-çevre ikiliğiyle ilişkilendirilebilir.

1.5.1. Elitizm

Yukarıda da belirtildiği gibi bir toplumda iktidar ilişkilerinin çeşitli boyutları olmakla beraber basite indirgenmiş haliyle temel ayrım yönetenler ve yönetilenler şeklinde biçimindedir. En basit olanından en gelişmişine kadar toplumu yönetenler daima küçük bir azınlık[57] olmuştur. Bu bağlamda siyasal rejimlerin özünde 'oligarşik' bir yapının olduğunu iddia etmek abartı olmasa gerek. Fakat Bilgiseven'in de belirttiği gibi "her idarecinin seçkinlerden sayılamayacağı ve seçkinlerin de sadece idarecilerden ibaret olamayacağı hususu bilinen bir gerçektir. Elit teorilerinde

[57] Burada 'azınlık' kavramı, ırka ve kan bağına dayanan etnisite değil, sayısal çoğulun karşıtı bağlamında kullanılmıştır.

genellikle belirtilen husus, seçkinlerin(yani elitler kategorisinin) idareci olan ve olmayan seçkinler olarak ikiye ayrıldığı gerçeğidir"[58].

Toplumun küçük bir azınlık tarafından yönetildiği veya yönetilmesi gerektiği Platondan günümüze kadar birçok düşünür tarafından ileri sürülmüş olmakla beraber, bu görüşü sosyolojik bir yaklaşımla ele alıp bilimsel bir temele oturtan, İtalyan düşünürler Vilfredo Pareto ve Gaetano Mosca olmuştur.

Mosca'ya göre bütün toplumlar 'yönetici sınıf[59]' ve 'yönetilen sınıf' olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Birincisi – daima azınlıktır- bütün siyasal fonksiyonları görür, iktidarın tekelini elinde tutar ve onun sağladığı bütün nimetlerden yararlanır. İkincisi – çoğunlukta olan ise- tamamen birincinin kontrolü ve yönetimi altındadır: onun belirlediği kurallara ve amaçlara göre hareket eder[60]. Buna göre küçük bir azınlığın toplumun geri kalanını yönetebilmesinin nedeni azınlığın örgütlenmiş, çoğunluğun ise örgütsüz, dağınık bir yığın olmasının altında aranmalıdır. "Mosca'ya göre tek bir güdüyle hareket eden örgütlenmiş bir azınlığın, örgütlenmemiş bir çoğunluğu hükmü altına alması kaçınılmazdır. Ayrıca yönetici azınlığa dâhil olan kişiler genellikle bazı üstün yeteneklere sahip olan kimselerdir"[61].

Yönetici sınıf yalnızca siyasal iktidardakileri değil, aynı zamanda siyasal iktidarı güçlü biçimde etkileyebilecek olanları kapsar[62]. Gerçekten de yönetici sınıfın üyelerini birbirleriyle kaynaştıran çeşitli bağlar mevcuttur. Vergin'in de belirttiği gibi "yönetici sınıfın üyeleri bazı toplumlarda olduğu gibi akrabalık ilişkileriyle birbirine bağlıdırlar. Ya da modern toplumlarda, aralarında akrabalık ilişkilerinden daha bağlayıcı olan kültür ve ideoloji birliği vardır. Bu bağlar elite, yönetici sınıfa, gerçek bir sınıfın özelliği olan düşünce ve eylem birliğini, aynı statüde olma ve aynı çıkarlara

[58] Amiran Kurtkan Bilgiseven, "Demokrasi, Fırsat Eşitliği ve Seçkinler", Sosyoloji Konferansları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, Sayı: 30, 2004, s. 96.
[59] Mosca, seçkinci kuramın öncülerinden olmasına rağmen kendisi 'elit' kavramını kullanmamıştır. Ona göre siyasal iktidar bir azınlığın elindedir ve bu azınlığın adı, onun terminolojisinde 'yönetici sınıf' ya da 'siyaset sınıfı'dır. Vergin, a.g.e, s. 116.
[60] Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, 2005, Ankara, s. 112.
[61] Kapani, a.g.e.
[62] Ahmet Taner Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, İmge Yayınevi, 2005, Ankara, s. 331.

sahip olma bilincini sağlamaktadır"[63]. Buna rağmen yönetici sınıf değişmez, kapalı bir sınıf değildir.

Toplumdaki kültürel, ekonomik, sosyal değişmelere paralel olarak yönetici sınıfın yapısında bazı değişiklikler meydana gelebilir. Bu değişmelerin doğurduğu yeni güç odakları ve çıkar gruplarının üst kademelere doğru tırmanmasını engellemek neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla toplumsal hiyerarşinin tepesinde olanlar mevcut durumu ve iktidarlarını sürdürmek isteseler bile yerlerini eninde sonunda yeni bir yönetici sınıfa bırakmak zorundalardır. "Mosca bu değişimi şöyle anlatır: toplumda yeni zenginlik kaynakları gelişirse, bilginin uygulamadaki önemi artarsa, eski bir din gücünü yitirir veya bir yenisi doğarsa yeni düşünce akımları yayılırsa, yönetici sınıf içinde büyük ölçekli değişikler ortaya çıkar"[64]. Bu değişim ve yenileşme çok uzun bir zaman içinde ortaya çıkabileceği gibi aniden de görülebilir. Bu ikinci durum yani ani patlama ki aynı zamanda bir devrimdir, yönetici sınıfın alttan gelenlere kapalı olduğu ve değişim taleplerini engellemeye çalıştığı durumlarda görülür. Her şeye rağmen yönetici sınıfın yapısındaki değişme siyasal sistemin niteliğinde temel bir değişmeye yol açmayacak, toplum yine bir azınlık tarafından yönetilmeye devam edecektir.

Mosca, elit yerine yönetici sınıf kavramını tercih etmesine rağmen bu terimi(elit) siyaset bilimi literatürüne sokan Vilfredo Pareto olmuştur. Mosca gibi, Pareto da yöneten yönetilen ayrımına değinerek toplumu yönetenlerin sayıca az fakat özel yeteneklere sahip kişilerden oluştuğunu ileri sürmüş ve bunu şu şekilde formüle etmiştir:

> Farzedelim ki, insan faaliyetlerinin bütün dallarında her kişiye yeteneğine göre bir derece takdir edilmektedir. Tıpkı okul sınavlarında çeşitli konularda notların verilmesi gibi. Örneğin en üstün bir hukukçuya 10 verilecektir. Müşteri bulamayan avukata da 1. sıfır not almak için tam bir aptal olmak gerekir. Milyonlar kazanan adama, ister dürüst olsun ister dolambaçlı yollardan olsun 10 vereceğiz, binler kazanana da 6. Düşkünler yurduna düşmemekle zar zor geçinenlere 1, sonunda

[63] Vergin, a.g.e, s. 117.
[64] Mümtaz'er Türköne(Ed), **Siyaset**, Lotus Yayınevi, 2005, Ankara, s. 387.

> düşkünler yurduna girmekten kurtulamayanlara da sıfır vereceğiz… Kısacası, insan uğraşıların tüm dalları için böyle yapılır[65].

Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi kendi alanlarında en iyi notu tutturabilenler elitleri oluşturmaktadır. Pareto elit kavramını bu şekilde tanımladıktan sonra toplumları 'elit' ile 'elit olmayan' diye iki kategoriye ayırır. Daha sonra elit tabakasını da yönetici elit ve yönetici olmayan elit diye iki kısma ayırır. Yönetici elit toplumun yönetiminde doğrudan veya dolaylı olarak önemli rol oynayan, siyasal iktidar üzerinde etkiye sahip olan kişilerden meydana gelir.

> Pareto analizlerinde türevler ve kalıntılar adını verdiği iki kavramsal kategoriden hareket etmiştir. Türevler siyasal sistemle ilgili (ya da toplumun dinsel, ekonomik vb. gibi diğer alt sistemleriyle ilgili) olarak ileri sürdüğü görüşler, doktrinler ve teorilerdir. Kalıntılar ise insanların psikolojik duygularına ilişkin değişmez ruhsal durumlardır[66].

Pareto, yönetici elitleri bir tasnife tabi tutarak 'elit dolaşımı' dediği duruma açıklık getirmek istemiştir. Mosca'da olduğu gibi Pareto'nun yönetici eliti de sürekli ve değişmez değildir. "Tarih bir aristokrasiler mezarlığıdır diyen Pareto, bütün toplumlarda tabakasının zamanla değiştiğini ve eski elitlerin yerlerini daima yenilerine bıraktığını ifade etmek istemiştir"[67]. Pareto için de elitler arasındaki değişim, dolaşım kaçınılmazdır. Lakin bu değişim her ne şekilde meydana gelirse gelsin toplumda her zaman ve mutlaka yönetici bir elit olacaktır.

Her iki düşünürün de teorilerine genel olarak bakıldığında Pareto'nun önemli ölçüde Mosca'dan etkilendiğini söylemek mümkündür. Pareto, Mosca'nın yönetici sınıf kavramını geliştirmiş ve bunu daha geniş bir sosyolojik temele oturtmaya çalışmıştır. Gerek Mosca'nın siyaset sınıfı gerekse Pareto'nun yönetici elitleri ve elit dolaşımı siyasal iktidarın örgütlenme temeli üzerinde durduğunu varsaymaları yönüyle işlevsel birer siyasal çözümleme aracı olmaya müsait kavramlardır. Buna mukabil gücü ve iktidarı temel alan ve eşitsizliği vurgulayan görüşleriyle, Mosca ve

[65] Kapani, a.g.e, s. 115.
[66] Vergin, a.g.e, s. 113.
[67] Kapani, a.g.e, s. 116.

Pareto'nun Makyavelci[68] geleneğin izlerini ve faşizan eğilimleri taşıdıkları da yadsınamaz bir gerçektir.

Elit teorileri şüphesiz burada ele alınan noktalardan çok daha geniş bir kapsama sahiptir. Fakat çalışmanın kapsamı ve konusu gereği, elitizmin sadece ana hatlarına değinmek ve bu düşünce sistematiğinin öncülerinin fikirlerine yer vermek yeterli görülmüştür. Kaldı ki daha fazlası, bu tezin konusunu ve sınırlarını fazlasıyla aşması hasebiyle bağımsız bir çalışmayla ele alınmayı gerektirir.

1.5.2. Jakobenizm

Pek çok kavram gibi Jakobenlik de Fransız İhtilalı'nın anlam dünyamıza kazandırdığı kavramlardan biridir. İhtilalın ardından Fransa'da iki eğilim, iki değişik düşünce çatışmaya başlamıştır. "Bunlardan ilki 1789 ihtilalının ve onun getirdiği yenilikleri kabul etmek istemeyen ve eski monarşi yönetiminin tüm kural ve kurumları ile kaldığı noktadan devamını isteyen eğilim ve düşüncedir. Diğeri ise 1789 ihtilalının Fransız kamu hukukuna getirdiği yeniliklerin devamını isteyen eğilim ve düşüncedir"[69]. İşte eğilimlerden ikincisi, jakobenlik düşüncesi ve jakobenizm uygulamalarının temelini oluşturmuştur. Kodaman'a göre jakobenizm, "devrimci, eğitici, ilerici ve yeni bir sosyal düzen kurma iddiasında idealist seçkinci(elitist) bir grubun tatbik etmek istediği; meşru ve sürekli hale getirmek niyetinde oldukları terörist bir diktatörlük doktrini olarak mütalaa edilebilir"[70].

İhtilalın ardından kurulan birinci cumhuriyette "cumhuriyet ancak vatandaşların faziletli ve vatansever olması halinde yürür ve yerleşir. Hâlbuki eski rejimlerde krallar, asiller, ruhban sınıfı halka farklı ve kötü alışkanlıklar kazandırmıştır. Cumhuriyetin yaşaması için bunların kaldırılması, değiştirilmesi, fertlere yeni

[68] Makyavelizm İtalyan düşünür ve politikacı Niccolo Machiavelli'nin fikirleri üzerine kurulu bir yaklaşımdır. Temelinde her şeyin amaç olduğu ve amaçların hangi yollardan elde edildiğinin önemli olmadığı ilkesi yatmaktadır. Makyavelizm'e göre: Amaca giden yolda her şey mubahtır ve bir yol başarıya gidiyorsa o amaç uğruna yapacağınız her türlü şey de doğrudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Niccolo Machiavelli, **Hükümdar**, Sosyal Yayınları, 2002, İstanbul.
[69] Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınevi, 2000, İstanbul, s. 565.
[70] Bayram Kodaman, "Jakobenizm ve Demokrasi", **Yeni Türkiye**, Sayı: 17, Yıl: 3, s. 474.

alışkanlıklar kazandırılması lazımdır"[71] fikri jakobenleri harekete geçirmiştir. Bu çerçevede amaçlanan hedeflere ulaşmanın yolu öncelikle bireylerin kültür ve hayat seviyelerinin yükseltilmesinden ve halka vatanseverlik ve fazilet duygularının aşılanmasından geçmekteydi.

Jakobenler; devletin her şeyin önünde ve üstünde, bireyin ise devletin ve unsurlarının hizmetinde olmasını, dinin yerini aklın almasını ve sosyal hayatın yeniden düzenlenmesini, yeni nesillerin kendi ideolojisi doğrultusunda yetiştirilmesini, muhalefetin susturulmasını öngörmüşlerdir[72]. Bu doğrultuda cumhuriyet rejiminin yaşatılmasını ve işletilmesini amaç edinen jakobenler; bütün ulusal güç ve unsurları tek elde toplayarak sivil toplumu reddetmiş, halkı yönetimden, denetimden ve karar verme sürecinden dışlamıştır.

Fransız geleneğinden büyük ölçüde etkilenen siyasi dünyamız adına jakobenizmle pek çok ortak nokta bulmak mümkündür. Her şeyden önce her yıl ulusal bayramlarda tekrarlanan ve -ne anlama geldiğini muhtemelen ancak konuşmacının bildiği- fazlaca erdem, ulus, cumhuriyet, yeni nesil temalı günün anlam ve önemini belirten konuşmalar, jakobenizmin aydınlanmış bireyler yaratma güdüsünün en açık biçimde ortaya koyan örneklerden birisidir. Bu bakımdan yeni bir devlet mitosu yaratma ve toplumsal asabiye oluşturma amacındaki cumhuriyet ideolojisinin jakoben eğilimler taşıdığı yadsınamaz.

Genel haliyle Merkez ve Çevre kavramları farklı anlam dünyalarını nitelemektedir. Bu çerçevede hem merkez hem de çevreninin sosyo-kültürel, iktisadi ve coğrafi derinliğe sahip olduğu görülmektedir. Ancak merkez ve çevre arasındaki temel bölünme faktörü sosyo-kültürel düzlemde meydana gelmekte; iktisadi bölünme ikincil düzeyde olmaktadır. Yani merkez çevre ikiliğinde asıl olan değerlere ilişkin farklılaşmadır. Bu nedenledir ki Shils, merkez çevreyi kültürel değerler ve inançlar ekseninde ele alırken Mardin daha çok Osmanlı-Türk toplum yapısına içkin biçimde yöneten-yönetilen ilişkisi etrafında incelemiştir. Bu doğrultuda kavramsal çerçevesi Shils tarafından ortaya konan merkez çevreyi, Mardin Osmanlı-Türk tarihindeki

[71] Kodaman, a.g.e, s. 469.
[72] Korkmaz Tağma, **Siyasi Sistemler Yönetim Modelleri ve Türkiye**, Timaş Yayınları, 2002, İstanbul, s. 47.

kültürel farklılara, kurumlara ve iktidar mücadelelerine uyarlamıştır. Diğer yandan Mardin, Shils'ten aldığı bu kavramı Osmanlı-Türk modernleşme süreci içinde tarihsel bir yörüngeye oturtmuş ve bu bağlamda iktidar-muhalefet ilişkilerinin arka planına yoğunlaşmıştır.

İktidar-muhalefet ilişkileri bağlamında merkez çevre ikiliği uzunca bir süre Türk siyasasının ana karakteristiğini oluşturmuştur. Bu bakımdan çalışmanın bundan sonraki bölümünde merkez çevrenin en etkin ve belirgin haliyle ortaya çıktığı Cumhuriyetin kuruluşu ve tek parti iktidarı dönemi, çok partili hayata geçiş ve ardından ilk askeri darbenin yaşandığı tarihsel süreç ele alınacaktır. Bu süreç aynı zamanda bize merkez çevre ikiliğini, iktidar muhalefet ilişkilerine yansıyan yönleriyle açık biçimde ortaya koymamamızı sağlayacaktır.

2. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİ

Merkez çevre ikiliği Osmanlı imparatorluğunun gerileme dönemine girmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Bu gerileme Osmanlı modernleşmesinin kapılarını açarak geleneksel kurumların yerini zamanla modern kurumlara ve uygulamalara bırakmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yapısal değişimler/dönüşümlerin son kertede ulus-devlet bazlı yeni bir siyasal sistemle sonuçlanması yöneten-yönetilen ilişkisini etkilemiş ve bu çerçevede merkez çevre ikiliği yeni bir düzlemde cereyan etmeye başlamıştır. Zira imparatorluktan ulus devlete geçiş değerlerin ve önceliklerin de değişmesi anlamına gelmekteydi.

2.1. Osmanlı Modernleşmesi ve Merkez-Çevre İlişkileri

18. yüzyılın sonlarında meydana gelen Fransız İhtilalı (1789), sosyo-ekonomik ve toplumsal alanda pek çok yeniliğe kapı aralamıştır. Bu yeniliklerden en tesirlisi ulus ve ulusçuluk fikrinin siyasal arenaya çıkmaya başlamasıydı. Doğal olarak bu fikirlerin etkisi altına aldığı yerlerin başında, geniş bir coğrafyaya egemen olan ve bünyesinde pek çok farklı etnik ve dinsel unsuru barındıran Osmanlı ülkesi gelmekteydi.

Bu genel bilgi ışığında, Osmanlı imparatorluğunun geleneksel döneme özgü yayılma ve fetih politikasını terk ederek, savunmaya geçişini simgeleyen üç önemli kırılma ya da dönüm noktası belirtmek mümkündür. İlki ve en önemlisi, Osmanlı imparatorluğunun ilk defa toprak kaybettiği ve gerilemenin en büyük göstergesi sayılan 1699 Karlofça Antlaşmasıdır. İkincisi, Karlofça antlaşmasından yaklaşık yüz yıl sonra imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasıdır. Zürcher'in belirttiği gibi bu "Osmanlı tarihinde pek çok bakımdan bir dönüm noktası olan bir barış antlaşması"[73]ydı. Çünkü bu antlaşma ile Osmanlı imparatorluğu ilk defa müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olan Kırım'ın bağımsızlığını tanımış hatta Rus İmparatoriçesi, Osmanlı ülkesindeki Rum Ortodoksları koruma hakkına sahip olmuştur. Üçüncü ve son gelişme Napolyon'un Mısır'ı işgalidir ki;

[73] Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul, s. 37.

batılı bir devletin Osmanlı toprağını kolayca işgal edebileceğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Zira bu bir bakıma Osmanlı efsanesinin sönmeye yüz tuttuğunun trajik bir göstergesiydi.

Kuşkusuz bunlar bir anda ortaya çıkmış değildir. Bu kerteye gelmeden önce daha derinlerde bu kırılmaları besleyen, geliştiren ve klasik Osmanlı düzenini tehdit eden bir takım faktörler sıralamak mümkündür. Akşin'in belirttiği üzere bunlar:

- Avrupa'dan gelen enflasyon süreci ve tüfeğin gelişip yayılması
- Avrupa'da ve özellikle Akdeniz bölgesinde nüfus artışı
- Uluslararası kervan yollarının önemsizleşmesi
- Fetihlerin azalması ve durulması
- 'İbn Haldun Yasası'[74]nın etkileridir[75].

Bu faktörler Osmanlı sistemini tehdit ettiği ölçüde batılı devletlerin Osmanlı karşısında güçlenmesine ve gelişmesine yardım etmekteydi. Sonuçta Osmanlı imparatorluğu bunun olumsuz yansımalarını tecrübe ederken; aynı dönemde üstünlüğü giderek belirginleşen bir batı medeniyetinin ortaya çıktığı da görülmekteydi. Bu gerçek "hemen hepsi de Osmanlıların ciddi yenilgileri ve toprak kayıplarıyla sona eren uzun savaşlar silsilesi ile açığa çıkmıştı"[76]. Dolayısıyla Batı karşısındaki bu gerileme Osmanlıların rekabet gücünün yanında mevcut sistemin de geçerliliğini yitirdiğini göstermekteydi. Ancak klasik müesseseler varlığını şekil olarak da olsa devam ettirseler de fonksiyon ve içerikleri ciddi olarak değişmişti[77].

[74] İbni Haldun'a göre devletler genel olarak beş aşamadan geçerler. Birincisi coşku ve amaca ulaşma aşamasıdır ki tutku ve asabiyetin en yüksek olduğu haldir. İkincisi başkanın bağımsızlığını sağlaması ve tek adam olması dönemidir. Üçüncü aşamada asabiyetle birbirine bağlanıp devlet kuran soy ve başkanın bol zenginlik ettiği aşamadır. Bu aşamada fetihlerle büyük bir zenginlik elde edilir ve paylaşılır. Dördüncü aşama zenginlikle yetinilen ama yeni fetihler yapılmayan bir dönemdir. Son aşama olan "kocamışlık aşamasıysa" fetihlerin durduğu ve yetinmenin azaldığı aşamadır ki daha çok saçıp savurma, lükse ve zevke düşkünlük aşamasıdır. İşte bu son durum devletin yıkılışına işaret etmektedir ve İbni Haldun'a göre devletin yıkılması doğal hatta kaçınılmazdır.
[75] Akşin, a.g.e., ss. 14–15.
[76] Zürcher, a.g.e, s. 37.
[77] Muhammet Şahin, "Osmanlı Yöneticilerinde Zihniyet Değişimi ve Batılılaşmanın Başlangıcı", Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 3, Yıl: 2006, ss. 223–237.

Çünkü artık, ortaya çıkan toplumsal sorunların geleneksel sistemin yöntem ve kurumlarıyla çözülemeyeceği görülmüştür.

Bu doğrultuda ele alındığında Osmanlı modernleşmesinin, imparatorluğun görevini ifa edemeyen mevcut sisteminin yerini alacak yeni sistemi oluşturmaya yönelik reformlar bütününden oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu reformlar neticesinde tanrı düzeni yerine tabiat düzeni kavramı gelecek; toplum dışında ve üstünde devlet anlayışı yerine sınıflara ve onlar arasındaki çatışmalara ve uzlaşmalara dayanan yasal (hukuk) devleti kavramı gelecek; 'denge' yerine 'devrim' kavramı gelecek; toplumsal sınıfları oldukları yerde kalmaları ülküsü yerine kişilerin toplumsal yapıdaki yerlerini sınıfsal bölünüşlere göre elde etmesi olgusu çıkacaktır[78].

Osmanlı imparatorluğunu gerilemeden ve çökmekten kurtarmanın bir yolu olarak başvurulan modernleşme, öncelikle savaşlardaki yenilgiler nedeniyle ordunun ıslahı çalışmalarında görülmüştür. "Osmanlıda modernleşme çabalarına ordudan başlanmış olmasında geleneksel askeri yapının yeni savaş teknikleri karşısında yetersiz kalmasının fark edilmesi kadar, modernleşme girişimlerinin karşılaşması muhtemel dirençlere karşı yenilikçi iradeyi destekleyen bir güç oluşturma amacı da etkili olmuştur. Ordunun modernleştirilmesi merkezi güçlendirerek diğer alanlardaki yeniliklerin önünün açılmasında işlevsel olacaktı"[79]. Haliyle ordunun modernleşmesinin diğer alanlardaki aksamaları da çözeceği varsayımıyla hareket eden reformcular öncelikle askeri yeniliklere girişmişlerdir.

Osmanlı Modernleşme hareketinin siyasi yönünü batıdaki gibi merkeziyetçi bir siyasetin oluşturulması meydan getirmekteydi. Bu çerçevede hareketin öncülerince ele alınması gereken başlıca üç sorun ortaya çıkmış bulunuyordu. Mardin'in de belirttiği gibi "bunların üçü de ulus-devlet model alınarak bir devlet kurma girişimlerine ilişkindi ve üçü de merkezin çevreyle ilişkilerini harekete geçirdi. Sorunların birincisi, gayrimüslim grupların devlet içinde bütünleştirilmesiydi[80];

[78] Berkes, a.g.e, s. 33.
[79] Himmet Hülür ve Gürsoy Akça, "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s17/hulur.pdf, (20.11.2008).
[80] Fransız Devrimi'nin özgürlük, eşitlik, kardeşlik sloganlarından birincisi, bu cemaatler arasında rağbet bulacaktı; ancak özgürlük bu cemaatler için yurttaşlık haklarının değil, ulusal bağımsızlığın teminatı haline gelmişti. Zürcher, a.g.e., s. 47.

ikincisi, çevrenin müslüman öğeleri için aynı şeyi yapmak, yani imparatorluğun mozaik yapısına düzen vermekti. Son olarak 'ulusal topraklardaki' bu 'birbirinden ayrı öğeler'in 'siyasal sisteme anlamlı bir katılımda bulunacak' duruma getirilmesi gereğiydi"[81]. Bu üç sorun Osmanlı imparatorluğundan cumhuriyete uzanan süreçte 'İslamcılık', 'Osmanlıcılık' ve 'Türkçülük' gibi çeşitli yöntem ve çözüm denemeleriyle aşılmaya çalışıldı. Örneğin "Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyaseti, bütün müslümanları birleştirme hayali olmaktan çok, halkını İslami –İmparatorluk düşüncesi çevresinde birleştirmek için bir çeşit ön-ulusalcılık kurmak amacıyla harcadığı bir çabaydı"[82]. Bu şekilde imparatorluğun bütün unsurları aynı siyasal sistemin çatısı altında toplanabilecekti.

Siyasi anlamda özünde merkezileşme amacı güden Osmanlı modernleşmesi, merkezi güç dengesinde yaptığı değişiklik nedeniyle merkez-çevre ayrışması bağlamında önemli etkilere neden olmuştur. Öncelikle merkezdeki güç dağılımı 18. yüzyıldan itibaren bürokrasinin lehine sultanın aleyhine bir tablo sergilemeye başlamıştır. Zira Osmanlı sultanlarının başlattığı modernleşme hareketinin öncülüğü siyasi gücü de kontrol etmeye başlamış olan daha üst düzeydeki Osmanlı bürokratlarına geçmiştir[83]. Bir rol değişimine yol açan bu süreç içinde padişahın vekili konumundaki sadrazamın bazı yetkileri alt kişi ve kurumlara paylaştırıldı. "Sadrazam kethüdası 'kâhya' önce mülkiye nazırı sonra 1837'de dâhiliye nazırı oldu. Reisülküttap hariciye nazırlığına dönüştü. Hazine dairesini ve adalet bakanlığını andırır kuruluşlar da bir gelişim geçirdiler"[84]. Böylece devlet yönetiminde bürokratik davranış olarak adlandırılabilecek bir zihniyet değişimi yaşanmaya başlamıştır ki Mardin'e göre bu davranış biçimi hep düzenlemeye yönelikti ve bunun karşısına çıkan gerçekleri kural dışı saymak eğilimindeydi[85]. Bu dünya görüşünün bir başka yönünü kırtasiyecilik oluşturmaktadır. Dolayısıyla bürokratik davranış, "kâğıt üzerinde düzenlilik sağlamak uğrunda toplumsal gerçekleri hasıraltı etmektir.

[81] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e, s. 49.
[82] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e, s. 50.
[83] Mardin, "Modern Türkiye'de Din", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 90.
[84] Zürcher, a.g.e, s. 67.
[85] Mardin, Yenileşme Dinamiğinin Temelleri… a.g.e, s. 205.

Gerçekler bürokratın kafasında yaşayan daha düzenli, kitaba uygun[86]" olmak zorundadır.

Bürokratik zihniyetin dönüşümü kuşkusuz modernleşmeyle beraber gelen yeniliklerle paralellik arz eder. Modernleşmenin getirdiği yeniliklerden ilki matbaanın kurulmasıyla beraber yeni kitapların basımı ve dilde sadeleştirme çalışmalarının başlamasıdır. İkincisi gazetenin Osmanlı günlük hayatında yaygınlık kazanması, üçüncüsü ise okul sisteminin değişmesidir. Özellikle bu üçüncüsü oldukça önemlidir, çünkü "mülkiyede ve harbiyede eğitim gören yeni kuşaklar hem liberal ve anayasal düşüncelerin hem de kitaplarını gizlice okuyup tartıştıkları Osmanlı yurtseverliğinin etkisinde kalıyorlardı"[87]. Doğal olarak, bu okullardan mezun olanların görüş ve tutumları bir tür seçkincilik taşımakta ve kendilerinin farklı dolayısıyla halktan üstün ve halkın öncüsü olduğu tasavvurunu aşılamaktaydı.

Önde gelen Osmanlı reformcuları olan bürokratların en zor problemi, "ellerindeki askeri ve siyasi gücü dağıtmadan bir merkezi değer sistemi yaratmak[88]"tı. Çünkü Mardin'in de belirttiği gibi "bir merkezi değer sistemi olan Kuran'a müracaat etmenin avantajlarına ve Osmanlı imparatorluğunun gelişmiş girift yapısına rağmen, Osmanlı imparatorluğu bir merkezi değerler sistemine sahip değildi"[89]. Bu her şeyden önce ekolojik boyutta olan bir başarısızlıktan kaynaklanmaktaydı. Zira "Osmanlı imparatorluğu 'organik dayanışma' içinde bulunan bir toplum değildi; tersine dağınık bir yapıya sahipti"[90]. Kaldı ki parçalanmışlık ekolojik boyutun ötesinde farklı alanlarda da varlığını sürdürmekteydi. Her şeyden önce devletin müslüman nüfusu Sünni ve Şiilerden oluşmakta ve bölgeler dil itibariyle birbirinden ayrılmaktaydı. Arapça, Kürtçe, Sırpça, Bulgarca, Ermenice ya da Arnavutça konuşan birbirinden farklı topluluklar imparatorluğun sınırları dâhilindeydi. Ayrıca değişik meslek gruplarını kontrol eden ve bir nevi iş bölümüne göre örgütlenmiş olan ekonomik sistem de milli ekonomi olmaktan uzaktı. Ancak bütün bu parçalanmışlığa rağmen özelde Sünni nüfus ile merkez arasında temel bir uzlaşmanın olduğunu- ki yukarıda

[86] Mardin, Yenileşme Dinamiğinin Temelleri… a.g.e, s. 204.
[87] Zürcher, Yenileşme Dinamiğinin Temelleri… a.g.e, s. 130.
[88] Mardin, Modern Türkiye'de Din, a.g.e, s. 90.
[89] Mardin, Modern Türkiye'de Din, a.g.e, s. 91.
[90] Mardin, Modern Türkiye'de Din, a.g.e.

belirtildiği gibi bu merkezle çevre arasındaki temel dayanak noktasıdır- belirtmek gerekir.

Merkezle çevre arasındaki bu zimmî sözleşmede ulema sınıfı önemli bir işleve sahipti. Çünkü "Osmanlı padişahlığı-halifeliği rejiminde teokratik rejimin tersine olarak, din maslahatı değil devlet maslahatı başta gelir. Din adamları hukukçu, öğretmen ve propagandacı olarak, devlet maslahatının yani devlet gerekliliklerinin görevlileridir"[91]. Bu açıdan bakıldığında devletin dini yapısı ikili bir rol oynamıştır. Çünkü "ulema, bir yandan yönetim kurallarını legalleştirdi ve dini yönetimin devlet katmanı ile günlük hayat arasındaki belirgin mesafeye aracılık etti. Diğer yandan dini yönetim, ulemanın toplumsal tepkileri haklılaştırmasıyla, merkezi devlet yönetimine karşı bir tampon inşa etti. Bundan dolayı dini liderler, hem toplumsal muhalefeti hem de siyasal meşruiyeti sağlayarak ikili bir fonksiyon icra etmişlerdir"[92].

Bu haliyle ulema merkez dışı sapkınlıkların karşısında Ortodoks İslamın savunucusu olmakla beraber aynı zamanda padişahın konumu ve iktidarının devamı hususunda çevre nezdinde meşruiyetin taşıyıcısı olmaktaydı. Özellikle padişahın uygulamalarına fıkhı açıdan gerekçeler bulunması ve bunların dine uygun olduğunun vurgulanması görevi, ulemaya kilit bir konum kazındırmıştır. Bu konumu nedeniyle Mardin'in belirttiği gibi klasik dönemde hiçbir siyasi yetkiye sahip olmamasına rağmen şeyhülislam divanda yer almaktaydı[93]. Şerif Mardin ulemanın devlet sistemindeki yerini şu şekilde belirtmektedir:

> Osmanlı imparatorluğundaki ikili işlevi sayesinde, ulema üstlendiği, kalkın çıkarlarının temsilcisi rolünü daha da etkili biçimde sürdürebiliyordu. Fakat diğer taraftan ilmiye mensuplarının devlet memuriyetleri genel piramidinde yer almış olması bunun aksine bir etki yaratıyordu: ulemanın halkı unutup politikacılarla işbirliği etmesi için bir kapı açılmıştı. Medreseden çıkanlar bu imkânları kullanabiliyorlardı. Bu gelişmenin bir sonucu da iki ulema tipinin ortaya çıkması

[91] Berkes, a.g.e, s. 26.
[92] Dietrich Jung, "Secularism: A Key to Turkish Politics", **İntellectual Discourse**, Vol: 14, No: 2, 2006, ss. 129–150.
[93] Mardin, Modern Türkiye'de Din, a.g.e, s. 88.

oldu: alt düzeylerde halkla birlikte yaşayan ve isteklerinin tercümanı 'alt tabaka' uleması ve 'resmi ulema' ya da 'ulema-yı rüsum'[94].

Ulema sınıfının bir başka özelliği üyelerinin çoğunlukla halk arasından yani çevreden gelmeleriydi. Bunlar genç yaşta medreseye girerek din eğitimine başlayan ve zamanla hiyerarşik biçimde yükselerek bürokratik sınıfa dâhil olan kimselerdi. Daha genel anlamda ise, 'dinle ilgilenen kişi' anlamında ele alındığında, resmi medrese eğitiminin dışında kalmış kişiler de ulema sınıfına dâhil edilebilir. Bu kişiler medrese dışında tekkelerde ve tarikatların içerisinde yer alan ve resmi ulemaya göre halkla daha iç içe olan kimselerdi.

Ulemanın güç kaybetmesinin bir boyutu kendi içindeki bölünmüşlüğünden kaynaklanmaktaydı. Yukarıda da belirtildiği gibi bünyesinde bir zıtlık barındıran bu sınıf, aşağı rütbeli ya da yukarı rütbeli ulema şeklinde bölünmüştür. Bunlardan aşağı rütbeli olanlar, imamlık, vaizlik gibi görevleri yerine getiren ve halka daha yakın olan kişilerdi. Yukarı rütbeli gruba mensup olanlar ise kadılık gibi yüksek görevleri ifa etmekteydiler. Resmi ulemanın eğitim gördüğü medrese ile gayri resmi ulemanın eğitim yeri olan tekkede verilen eğitim de farklıydı. "Tekkede daha çok edebiyat okunuyor. Daha çok Farsça okunuyor. Daha çok spekülatif mistiklerin, mesela İbn-i Arabî'nin, kitapları okunuyor. İbn-i Arabî'nin kitapları okunduğu zaman Ortodoks ulemanın tehlikeli saydığı yönlere gidilebiliyor(her şey Allah'tan olduğuna göre ahlaksızlık da Allah'tandır gibi)"[95]. Dolayısıyla daha çok taşrada ve şehirlerin alt sistemlerinde konuşlanmış olan bu kişilere, merkezdeki ulema tarafından pekiyi gözle bakılmamıştır.

Kendi içindeki farklılıklara ve zıtlıklara rağmen ulema sınıfı merkezle çevre arasında bir nevi köprü vazifesi görüyordu. Fakat Osmanlı modernleşmesi ulemanın bu konumunu önemli ölçüde aşındırmıştır. Çünkü bu süreçte bürokrasi güç kazanırken ulema güç kaybına uğramış ve bürokratlarla ulema arasında bazı anlaşmazlıklar baş göstermeye başlamıştı. Çünkü Osmanlı laik bürokrasisi devlet

[94] Şerif Mardin, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset,** (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 27.
[95] Ali Bayramoğlu ve Ahmet Güngören, Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi… a.g.e, s. 131.

politikalarının hazırlanmasında ve uygulanmasında yüksek rütbeli ulema ile iş birliği yapmış olmasına rağmen bir süreden beri bir takım meselelerde onlarla aynı fikri paylaşmıyordu. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu gerilemeye başladığı dönemde bu gerilemenin sebebi olarak bürokratlar ve ulema arasında birbirine zıt iki görüş ortaya çıkmıştır. "Ulemaya göre gerilemenin sebebi dini idi: Osmanlılar müslüman olarak görevlerini ihmal etmişler ve bu yüzden inançlarının güçlü olduğu zamanlardaki hâkimiyet kudretini yitirmişlerdi. Askeri ve bürokratik memur sınıfına göre imparatorluk devlet mekanizması bozulduğu için gerilemişti. Sorumluluk gerektiren yerlere ehliyetsizler yerleşmiş, tahsisatlar hakkı olmayanlara dağıtılmış, rüşvetçilik yaygın bir hal almıştı"[96]. Osmanlı laik bürokrasisi, değişimi başlatacak güce ulaştığında Avrupa'da bir süreden beri kullanılan iktisadi ve idari kurumları Osmanlıya getirmeyi hedef alan modernleşme hareketini başlattı. Bu doğrultuda yapılan değişikler sonunda ulemanın merkezdeki konumunun ve prestijinin zayıflamasına sebep oldu. Mardin'in veciz biçimde ifade ettiği gibi: "eskiden sultanın keyfi idaresine mani olabilecek durumda olan bu müessese yeni bürokratların devlet gücünü istedikleri şeklinde kullanmalarına mani olamamaktadır"[97].

Modernleşme hareketi, merkezdeki güç dağılımını etkilediği gibi merkezle çevre arasında klasik dönemde hâkim olan kültürel farklılıkların derinleşmesinde önemli rol oynamıştır. "Osmanlı modernleşme başlangıcı olan Tanzimat, iki kültür[merkez ve çevre] arasındaki uzaklığı azaltmayı başaramadı. Yönetenler ve yönetilenler arasındaki bölünme daha açık kültürel bir biçim aldı. Bir yanda cilalı Paris yönelimli devlet adamları, öte yanda kaba taşralılar vardı. Aradaki ayrılık Fransız kültürü ile İslam kültürü arasındaki ayrılıktı"[98]. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri bürokratlaşmaydı ve bu iki tip yaşantıyı doğurmuştu. Biri sultanın ve sarayın etrafında toplananların hayatı, diğeri de çevrenin hayatı. Burada çevre kelimesi aşiret kalıntılarını, köylüleri ve hatta İstanbul'daki alt sınıfları bile kapsayacak bir genişlikte kullanılmıştır. Bu ikili grubun en belli başlı özelliği birinin vergi toplayıcılarından,

[96] Şerif Mardin, "Türkiye'de Din ve Laiklik", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 42.
[97] Şerif Mardin, "Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 279.
[98] Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 130.

diğerinin de vergi ödeyicilerinden meydana gelmesidir[99]. Böylece Osmanlı kültürü zayıf bağlarla birbirine bağlı ve sembolleriyle de birbirinden keskin biçimde ayrılmış iki gruptan oluşmaktaydı. Lakin tüm bu ayrışmalara rağmen Osmanlı seçkinlerinin geleneksel kültürden tamamen koptuğunu söylemek yanlış olur. Çünkü "Osmanlı sistemi nasıl yekpare değil idiyse, 19. yüzyılın sonunda beliren çağdaş düzen de, eski Osmanlı seçkinlerinin geleneksel kültürünün izlerini taşıyordu"[100].

Modernleşmeye koşul olarak ortaya çıkan bürokratikleşme olgusu, 'aydın bürokrat' tipini ortaya çıkarmıştır. Haliyle modernleşmenin lokomotifini de bu aydınlar oluşturmaktaydı. Bu kimselerin en önemli ortak noktası benimsedikleri dünya görüşü ve bu görüş etrafında ortaya koydukları politikalarda yatmaktaydı. 16. yüzyılda Avrupa'da belirmeye başlayan, 18. ve 19. yüzyıllarda olgunlaşan aydınlanma düşüncesi ve bunun ateşlediği modernleşme fikri, modern dönem Osmanlı aydınının temel referans noktasını teşkil etmekteydi. Bu aydınlar Avrupa'yı model almak suretiyle bir Türk aydınlanması yaratmayı amaçlamaktaydılar. Aynı zamanda merkezi seçkinleri de oluşturan bu kimseler, aydınlama düşüncesi ışığında toplumu değiştirme/dönüştürme görevini üstlendiler. Bu kuşakla birlikte Osmanlı modernleşmesinin önemli bir özelliği ortaya çıkmıştır ki bu da modernleşmenin bir elit zümre tarafından yönlendirilmesidir.

H. Bülent Kahraman'a göre bu elit çekirdeğin işlevi üç noktada belirginleşmektedir: İlk olarak, bu çekirdek modernleşmeyi içeriden/yerel dinamiklerle gerçekleştirilecek bir olgu şeklinde, topluma yerleşik bir kavram olarak algılamaz. Bu itibarla modernleşmenin temel tanımları elitler tarafından yapılır. İkincisi, modernleşmenin gerçekleştirilmesi bir grup öncünün iradesi dâhilindedir. Bu öncüler toplumun hem içinde bulunduğu koşulları saptayacaklar hem de bu koşulların

[99] Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 56.

[100] Mardin, Din ve ideoloji, a.g.e, s. 131. Klasik Osmanlı bürokrasisinde aday memurlar kaleme çırak olarak girdiklerinde kendilerine mesleği öğreten amire bir usta, bir baba gibi bağlanır, birlikte çalışıp yükseldikleri akranlarıyla kurdukları kardeşlik ilişkisi hayat boyu sürerdi. Bu yüz yüze ilişkilerin modern bir kurumsallaşma içinde zamanla kaybolacağı açıktı, ancak Tanzimat bürokratlarının ilişkilerinde ve gruplaşmalarında eski gelenek ve etiket devam etmiştir, hatta resmi yazışmalarda bile bunu görmek mümkündür. Bir sadrazam, mabeyn başkâtibine yazdığı arz tezkiresinde eğer böyle bir yakınlıkları varsa 'devletlû atıfetlu oğlum efendim hazretleri' veya 'karındaşı a'azz-u ekremim en sevgili kıymetli kardeşim' gibi bir hitapta bulunurdu. Bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, 2000, İstanbul, s. 63.

nasıl aşılması gerektiğini topluma anlatacaklardır. Toplumun en geniş kesimi, elitleri bu süreçte izlemek zorundadır. Üçüncüsü, elitler belli bir tarihten sonra bu süreci tek başlarına başlatabilecek bir güce sahip olmadıklarını görerek kendilerine ittifak ortakları arayacaklardır. Öncelikle siyasetin kontrol edilmesini sağlayacak siyasal kadrolarla birleşilir. Aynı zamanda, ordunun bir ittifak unsuru olarak elitlerle bütünleşmesinin yolu aranır[101]. Bunun sonucunda merkezi sistemin birtakım kurucu unsurları klasik sistemden ayrışmaya başlamıştır. Klasik unsurlar Osmanlı sisteminde salt devlet merkezliyken, modernleşmeyle birlikte merkezin kendisi dönüşmeye ve bünyesine yeni elemanlar dâhil etmeye başlamıştır. Modernleşmeci seçkinlerin takındığı bu tavır, ilerleyen yıllarda daha da keskinleşerek merkez ile çevrenin sosyo-kültürel olarak birleşmesi/bütünleşmesi açısından büyük problemler doğuracaktır.

Klasik Osmanlı dönemine genel olarak bakıldığında siyaset kurumunun merkezi değerler sistemi ile toplumsal yapı arasında çok ciddi bir uyuşmazlığın olmadığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı toplumunun(reaya) siyasetle olan ilişkisi organik olmaktan ziyade ideolojikti. Yani halkın devlete bağlılığının kaynağında hanedana duyulan yakınlıktan çok onun sahip olduğu ideolojiye bağlılık söz konusuydu. Bu bakımdan sosyo-kültürel sistem ile devlet arasında en azından Sünni çizgide - medrese-tekke-saray arasındaki bir takım rekabet ilişkilerine rağmen – ciddi uyuşmazlık ve kopma söz konusu olmamıştır. Medrese ve saray arasındaki zimmî uyum ile halk üzerindeki otorite ve kutsallılığın meşruiyeti sağlanmış oluyordu. İşte Osmanlı modernleşmesi medrese ve saray arasındaki bağda medyana getirdiği değişiklikle siyaset kurumu ile toplum arasındaki uyumu ve uzlaşmayı ortadan kaldırmaya başlamıştır. Modernleşmeci bürokrasinin din ve gelenek ekseninden koparak pozitivist bir dünya görüşü ekseninde hareket etmeye başlaması ile birlikte merkezle çevre arasındaki anlaşma ortadan kalkmıştır. Artık merkezle çevre arasındaki çatışmanın kaynağı siyasete hangi erkin egemen olduğundan çok hangi dünya görüşünün, hangi değerlerin hâkim olduğudur. Zira Osmanlı Sultanlarına egemen olan ideolojik görüş modern dönemle birlikte artık bürokrasiye hâkim değildir.

[101] Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I: Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar**, Agora Kitaplığı, 2008, İstanbul, s. 11.

2.2. Osmanlıdan Cumhuriyete İki Ana Çizgi

Osmanlıda ilk olarak III. Selim zamanında askeri alanlarda sınırlı olarak başlayan reformlar II. Mahmut zamanında daha da yoğunlaşarak ve genişleyerek devam etmiştir. Bununla birlikte askeri, bürokrasi, mali, eğitim gibi geniş alanlara yayılan reformların devamı ve uygulaması için kadro ihtiyacı ortaya çıkmıştır. ‘‘II Mahmut, devlete hâkim olmak için modern bir ordunun yetmeyeceğini bunun yanında etkin bir bürokrasi örgütüne gerek olduğunu kavramıştı’’[102]. Özellikle dış politikadaki hareketlilik Avrupa’yı ve Avrupalı değerleri bilen memur ihtiyacını arttırmış, dolayısıyla bu kadroları yetiştirmek amacıyla, 1827 de modern askeri tıp okulu, 1831 de askeri bando okulu ve 1834 harp okulu kuruldu. Ayrıca yine bu dönemde diplomatik yazışmaları, ilişkileri yürütecek olan tercüme odası kuruldu ve Avrupa’ya ilk öğrenci grubu gönderildi. Bu yeniliklerden, harp okulunun ve tercüme odasının kurulması özellikle önemlidir. Çünkü bu batılı eğitim kurumlardan yetişen kişiler modernleşmeci ve reformcu asker-sivil Osmanlı elitlerini oluşturmuştur.

Osmanlı modernleşme reformları devam ederken bir taraftan da reformlara muhalefet artmaya başlamıştır. Çünkü Zürcher’in belirttiği gibi ‘‘reform politikaları hiçbir zaman halkın isteğine dayanmamıştı. Reformlar başı çeken bürokratlar gerekli gördükleri ya da büyük devletlerin temsilcilerince harekete geçmeye zorlanmış oldukları için bu reformları Osmanlı toplumuna zorla kabul ettirmişlerdi’’[103]. Bu muhalefet hareketi sadece halk tabakasından, çevreden gelmiyordu, zira Osmanlı modernleşmesi aynı zamanda kendi karşı modernleşmecilerini üretmişti: ‘‘Yeni Osmanlılar hareketi olarak tanımlanan genç yönetici elit adayları, modernleşme yanlısı ekip içinde bir muhalefeti oluşturuyorlardı’’[104]. Bunların başında Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi isimler geliyordu. Devletin kurtuluşunun farklı çözümlerde olduğunu savunan bu kişilerin ortak noktası batının acemice taklidi olarak gördükleri reformlara karşı olmalarıydı. Onlara göre çözüm; ‘‘İmparatorluğa temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetim getirilmesinde ve böylece müslüman gayri-müslim bütün Osmanlı tebaasına tam bir yurttaşlık ve devlete sadakat

[102] Zürcher, a.g.e, s. 57.
[103] Zürcher, a.g.e, s. 102.
[104] Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimatın ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 71.

duygusunun aşılanmasında yatıyordu''[105]. Yeni Osmanlıların asıl önemi; Osmanlı seçkinleri içerisinde ortaya çıkan ilk ideolojik muhalefet olmaları ve kendilerinden sonra muhalefeti devralacak olan genç mülkiyeli ve harbiyelileri etkilemiş olmalarıdır. Yeni Osmanlılar hareketi ve onların etkilediği bu genç asker ve bürokratlar ilerde birleşerek devletin hâkimi ve kaderinde tek söz sahibi olan zihniyeti, yani İttihat ve Terakki Partisini oluşturmuştur.

Abdülhamit yönetime geçtikten bir yıl sonra daha önce Kanuni Esasi'de kararlaştırılan seçimler yapıldı. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah'ın yetkilerini paylaşan ve onunla beraber yönetime ortak olan meclis de göreve başlamıştı. Fakat çok geçmeden patlak veren Osmanlı-Rus savaşını gerekçe gösteren padişah, meclisi mebusan'ı dağıtmış ve kanuni esasiyi iptal etmiştir.

Padişahın tutuklamasından yurt dışına kaçarak kurtulabilen ittihatçılar Paris'e geldiklerinde, burada Ahmet Rıza'nın önderliğinde örgütlenmiş olan İttihat ve Terakki'nin yurt dışı koluyla birleştiler. Ancak yeni katılımlarla birlikte fikir ayrılıkları da ortaya çıkmaya başlamıştı. Mizancı Murat'ın lideri olduğu grup, pozitivist ve dine karşı görüşleriyle bilinen Ahmet Rızanın fikirlerine pek sıcak bakmıyordu. ''Bu fikir ayrılığının temelinde Mizancı Murat'ın daha İslamcı bir çizgide bulunması ve Ahmet Rıza ermeni olaylarının ortaya çıkmasında Abdülhamit'i suçlar ve Abdülhamit'in ermeni politikasını kıyım olarak nitelerken, Mizancı Murat'ın padişahın politikasını desteklemesi yatmaktaydı''[106]. Özellikle Paris'e sonradan gelenler Mizancı Murat'ın liberal ve hilafetçi görüşlerini daha çok benimsiyordu.

Mizancı Murat gibi harekete sonradan katılan ve bir liberal olan Prens Sabahaddin, cemiyet içinde federalizmi ve özel teşebbüsü savunuyordu. Gittikçe milliyetçi bir çizgiye kayan Ahmet Rıza'nın fikirlerine karşı Prens Sabahaddin, İmparatorluğun bütün unsurlarıyla bir araya gelerek anayasal bir yönetim kurmayı ve burjuvaziyle işbirliği yapmayı öneriyordu. Abdülhamit yönetiminin devrilmesi konusunda hemfikir olan cemiyetin bütün üyeleri, bunun nasıl olacağı konusunda

[105] Zürcher, a.g.e, s. 105.
[106] Suavi Aydın, "İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimatın ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006. s. 119.

ayrılığa düşmüşlerdi. Prens Sabahattin ‘‘çoğunluğunu anasır’ın temsilcilerinin oluşturduğu bir grupla, dış güçlerin müdahalesi fikrini desteklemektedir. Ancak başını Ahmet Rıza’nın çektiği grup böyle bir müdahalenin Osmanlı hükümranlık haklarının ihlali olacağını söyleyerek şiddetle itiraz eder’’[107]. Sonunda milli iktisat ve merkeziyetçiliği savunan Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki Cemiyetini temsil ederken, Prens Sabahaddin, Teşebbüsü Şahsi ve Âdemi Merkeziyet Cemiyetini kurarak ayrılırlar.

Rus Çarı ile İngiltere kralının 1908 de Makedonya sorununu görüşmek için Reval’de bir araya gelmeleri ve İmparatorluğu bölmek istedikleri söylentileri üzerine İttihat ve Terakki üyesi bir grup genç subay padişaha isyan bayrağını çekti. İsyanı bastırma çabaları sonuçsuz kalan padişah, otuz yıl aradan sonra kanuni esasiyi tekrar yürürlüğe koydu ve ardından yapılan seçimlerden İttihat ve Terakki Partisi birinci olarak çıktı. İttihatçılar mecliste çoğunluğu ele almalarına rağmen Abdülhamit’i tahttan indirmediler. Çünkü ‘‘onu azledecek gücü kendilerinde bulamıyorlardı. Hele hükümetin dizginlerini kendi ellerine geçirecek güveni kendinde bulamıyorlardı’’[108].

İttihat ve Terakki’nin perde arkasından yönetimi devam ederken bir yandan da İttihatçı karşıtı muhalefet artmaya ve örgütlenmeye başlamıştı. Cemiyete ilk muhalefet, seçimlerde başarısız olan Ahrar fırkasından gelmişti. İkinci grup ise Ulema ve Tarikat şeyhlerinin önderliğindeki İttihadı Muhammedi Cemiyetinde örgütlenmiş olan muhafazakâr çevrelerin muhalefetiydi. Tarihte ‘31 Mart Vakası’ olarak bilinen ayaklanmayla birlikte isyancılar İstanbul’u kontrol altına aldılar. İsyanı önleyemeyeceklerini anlayan İstanbul’daki ittihatçıların bazıları şehir dışına kaçarak bazıları ise yer altı örgütlerine çekilerek gizlendiler. Komutanlığını Mahmut Şevket Paşa, kurmay başkanlığını ise Mustafa Kemal’in yaptığı ve çoğunlukla gönüllülerden oluşan Hareket Ordusu Selanik’ten gelerek isyanı bastırdı. Bunun sonucunda kontrolün tamamen askerlerin eline geçtiği ve Mondros mütarekesine kadar sürecek olan İttihat ve Terakki iktidarı başlamış oldu.

---

[107] Kaan Durukan, “Türk Liberalizminin Kökenleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimatın ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 145.
[108] Zürcher, a.g.e, s. 141.

İmparatorluktan büyük kopmaların başladığı meşrutiyet döneminde, Osmanlıcılık fikrinin çöktüğünü gören Abdülhamit, ümmetçi ve islamcı politikaları uygulamaya koymuştur. Dağılmaya başlayan imparatorluktaki müslüman kitlelerin psikolojisi içerisinde Abdülhamit'in içe dönük islami politikaları, halkın desteğini daha kolay sağlamıştır. Özellikle bu dönemde hicaz demir yolunun açılması, ekonomik verilerin görece daha iyi olması ve Abdülhamit'in dini tutumu ve politikaları müslüman nüfusla saray arasında bağ kurmuş ve onları sarayın etrafında birleştirmiştir.

Berkes'e göre Abdülhamit ilk ve en büyük başarısını orduyu ve donanmayı kendine bağlamakta göstermiştir[109]. "Fakat Abdülhamit rejimi asıl dayanağını yüksek ulema, bürokrasi ve ordudan ziyade halkta fukaralığıyla, kader ve kısmet inançlarıyla bürokrasinin ve ordunun örnek olduğu itaatkârlık, 'ubudiyet' denen boyun eğme ve kölelik ruhu içinde, bunlara karşı giden aydınların ve reformcuların karışmalarından kurtulmuş olmanın özgürlüğü altında yaşayan halkta bulmuştu"[110].

Yeni Osmanlılar hareketinden evrilerek İttihat ve Terakki Partisine dönüşen muhalefet güçlenerek darbeyle tekrar iktidarı, dolayısıyla merkezi kontrolü ele geçirmiştir. İttihat ve Terakki padişahın ümmetçi ve islamcı politikaları yerine daha ulusalcı ve merkeziyetçi görüşleri savunmuştur. Ahmet Rıza ve grubunun İttihat ve Terakki'ye egemen kıldığı pozitivist anlayış, modernleşme ile başlayan siyaset ve toplumsal yapı arasındaki bütünleşme sorununu derinleştirmiş, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte ise bu kopukluk daha radikal bir hal almıştır. Bu çizginin temsilcisi daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi adını alacak olan, Cumhuriyet Halk Fırkasıdır.

Osmanlı tarihinde İttihat ve Terakki iktidarı dönemini aynı zamanda ilk siyasi kutuplaşmaların ve partileşmenin oluşmaya başladığı dönemdir. İttihat ve Terakki iktidarına muhalif ilk fırkalardan biri islamcı ve muhafazakâr kitlelerin desteklediği İttihadı Muhammedi Cemiyeti ve daha çok liberal görüşleriyle bilinen Ahrar fırkasıdır. Bir diğer muhalefet ise Prens Sabahaddin'in öncülüğünü yaptığı Âdemi

[109] Berkes, a.g.e, s. 345.
[110] Berkes, a.g.e, s. 347.

Merkeziyet ve Teşebbüsü Şahsi Cemiyetidir. Bu cemiyet İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi ve ulusçu politikalarına karşı federalizmi ve bireyciliği savunmuştur.[111]

Yukarıdaki fırkalaşmalardan da anlaşılacağı üzere İttihat ve Terakki iktidarının ilk dönemlerinde dağınık bir görünüm arzeden muhalefet, daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısında toplanmıştır. Tek ortak noktaları İttihat ve terakki karşıtlığı olan bu parti genellikle liberal ilkeleri savunan kişi ve gruplardan oluşmaktaydı. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Fırka ve Demokrat Parti büyük oranda bu siyasi damardan beslenecektir.[112]

2.3. Tek Parti Dönemi Merkez Çevre İlişkileri

Türk siyasal hayatı açısından Tek Parti dönemi Cumhuriyetin kuruluşundan(1923), Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 yılları arasını kapsar. Tek Parti dönemi merkez çevre ilişkilerini incelemeye geçmeden önce Osmanlıdan Cumhuriyete intikal eden iki ana siyasi çizgiyi ve ardından CHP'nin kuruluşunu ve ideolojisini ele almak yerinde olacaktır.

2.3.1. Merkezin Somutlaşması: CHP'nin Kuruluşu ve Yapısı

19 Mayıs 1919 da resmi görevli sıfatıyla Anadolu'ya geçip halkı işgallere karşı örgütleyen Mustafa Kemal de İttihat Terakki içinden yetişmiş genç bir subaydı. İstanbul'da kalan ittihatçılar da daha sonra Anadolu'ya geçerek Mustafa Kemalin önderliğindeki direniş örgütüne katıldılar.[113] Bu örgütün öncülüğünde daha öncesinde çeşitli bölgelerde yerel direniş hareketleri baş göstermesine rağmen milli mücadelenin Anadolu'ya yayılması Erzurum kongresi toplanmazdan evvel Amasya'da bir araya

[111] Yine çok güçlü olmamakla birlikte öncülüğünü Hüseyin Hilmi'nin yaptığı Osmanlı Sosyalist Fırkası adı altında örgütlenmiş bir grup ta mevcuttu. Hilmi özellikle İstanbul'daki tersane ve tramvay işçileri üzerinde büyük etkiye sahipti. İstanbul'da 1 Mayıs kutlamaları ve işçiler adına hükümetle pazarlıklar yapan Osmanlı Sosyalist Fırkası adeta bir sendika gibi çalışmıştır.
[112] İlk TBMM'deki 'ikinci grup' da bu gruba dâhil edilebilir.
[113] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003

gelerek ortak hareket etme kararı alan 5 askerin(Mustafa Kemal Atatürk, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele) çabaları sayesinde gerçekleşmiştir[114].

Neticede Kurtuluş savaşıyla elde edilen askeri zafer Mustafa Kemal'in siyasi prestijini arttırmış ve onu milli mücadelenin kahramanı haline getirmişti. Aynı zamanda Mustafa Kemal, savaş döneminde TBMM'de kurulmuş olan müdafa-i hukuk grubunun da lideri konumundaydı. Bu grup, ikinci gruba nazaran sayıca azınlıkta olsa da siyasi inisiyatifi elinde bulunduruyor ve önemli kararların alınmasına etki edebiliyordu. Buna mukabil bir anlamda muhalefeti oluşturan ikinci grup da kayda değer bir güce sahipti. Mardin'in de belirttiği gibi "her iki taraf da 'halk' için çalıştığını ileri sürüyordu. Ama ikinci grup için bu söz merkeziyetçilikten kurtulma ve ekonomik liberalizm anlamını açıkça taşıyordu; Kemalistler için ise, plebisitçi demokrasi ve devletin, 'aradaki' grupları ortadan kaldırması gerektiğini alçak sesle belirtir gibiydi"[115].

Bu, bir anlamda merkez çevre ikiliğinin, kurtuluş savaşının yönetici organı olan Büyük Millet Meclisinde tekrar gün yüzüne çıkmasıydı. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi 'kurtuluş' her iki kutup için farklı anlamlar ifade etmekteydi. Çünkü ulusal harekete verilen desteğin büyük bir kısmı, taşranın önde gelen kişilerinden, bazı meslek temsilcilerinin yanı sıra din adamlarından, bürokrasiden ve subaylardan geliyordu. Çoğunluk ulusal mücadeleyi Sultanın yeniden iktidara gelmesi için bir araç olarak görüyordu[116]. Kurtuluş savaşıyla saltanatın kurtulacağı düşüncesi ve beklentisi ikinci grup söz konusu olduğunda daha da belirginleşmekteydi. Dolayısıyla yeni devletin kendi iradelerinin dışında başka yönlere evirilebileceğini öngören ikinci gruptaki vekiller, pratik bir çözüm olarak milletvekili seçilecek kişilerin seçim bölgesinde beş yıl oturmuş olması zorunluluğu yönünde bir yasayı yürürlüğe koymaya kalkıştılar. Doğal olarak bu girişim, bu şartı yerine getirmesi mümkün olmayan Mustafa Kemal'i hedef almaktaydı. Bunun üzerine ülkenin seçimlere

[114] Türköne, a.g.e, s. 432.
[115] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e, s. 60.
[116] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68.

hazırlandığı bir dönemde, Mustafa Kemal siyasal mücadeleyi meclisten ki buradaki denetimi sınırlıydı, bütünüyle hâkim olduğu bir partiye çekmeye karar vermiştir[117].

Mustafa Kemal 6 Aralık 1922 tarihinde Ankara'da bir grup gazeteciyle yaptığı görüşme sırasında yeni parti kurma kararını kamuoyuna açıkladı. Yeni partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası olacaktı ve adından da anlaşılacağı üzere parti 'halkçılık' esası üzerinde vücut bulacaktı. Mete Tunçay'ın da belirttiği gibi Halk fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildi. Halkçılık ise hiçbir milletin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vazetmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertlerdir[118] anlamına gelmekteydi. Yerasimos' a göre bu durum, "egemen Osmanlı-İslam kültürüne karşı bir halk kültürü demek olabilirdi, ama başka taktik nedenlerle Mustafa Kemal, halkı ulus içinde eriterek sömürücü sınıflarca hükmedilen bir halk kavramını çoktan sözlükten çıkarmıştı"[119].

Halk Fırkası 9 Eylülde kabul edilen Nizamnamenin ardından 11 Eylülde resmen kuruldu[120]. 10 Kasım 1924'te Cumhuriyet Halk Fırkası, 1931 yılında ise Cumhuriyet Halk Partisi adını alan oluşum esas itibariyle kurtuluş savaşının siyasi ve askeri örgütü olan A ve RMHC'nin partileşmesiyle meydana gelmiştir.

A ve RMHC' nin yerine siyasi bir partinin kurulması ve kurulma zamanı oldukça önemlidir. Bu bağlamda Öz'e göre Halk Fırkasının kuruluşuna etki eden bir takım faktörler sıralamak mümkündür. İlk olarak, A ve RMHC' nin savaşın sona ermesiyle işlevini tamamlamış olması, partileşme yönünde bir meşruluk kaynağı oluşturmuştur. Zira derneğin varlığını sürdürmesi halinde yeni bir programa ve tüzüğe ihtiyaç duyması halk Fırkasının doğuşunu hazırlayan temel etkenlerden biridir. İkincisi, Mustafa Kemal'in tasarladığı reformların ve düşüncelerin hayata geçirilmesi isteği yeni siyasal partiyi zorunlu bir araç ve ihtiyaç haline getirmiştir. Üçüncü olarak ise yukarıda da belirtildiği üzere Büyük Millet Meclisinin mevcut muhtevası, Mustafa

[117] Ahmad, Modern Türkiye'nin… a.g.e, s. 69.
[118] Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)**, Yurt Yayınları, 1981, Ankara, s. 362.
[119] Stefanos Yerasimos, "Tek Parti Dönemi", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2003, İstanbul, s. 89.
[120] Cemil Koçak, "Siyasi Tarih: 1923–1950", **Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 90.

Kemal ve taraftarlarının hareket alanını oldukça sınırlandırmaktaydı. Dolayısıyla yeni partinin sağlayacağı daha fazla disiplin ve homojenlik bu bağlamda fazlasıyla kolaylıklar sunacaktır[121].

CHP, siyasal bir parti olmanın ve iktidarı kontrol etmenin verdiği güç ve avantajla yeni rejimin işleyişinde ve meşrulaştırılmasında önemli işlevler üstlenmiştir. Bu doğrultuda Kemalist ideallere ulaşmada bir değişim/dönüşüm aracı olmuş; siyasal, sosyal ve ekonomik uygulamaların temelinde yer almıştır. Lakin CHP, kuruluşundan (1923) 1931 yılana kadar geçen süre içinde herhangi bir parti programı açıklamamıştır. Bunda yeni kurulan siyasal rejimin ve iktidarın, gelmesi muhtemel tepkilerden sakınılarak güçlendirilmesi ve devam eden reformların tamamlanması isteği etkili olsa gerekir. Bu dönemde toplumsal ve kültürel ilişkileri yeniden düzenlemeyi amaçlayan Kemalist reformların uygulanmaya konması önceden beri var olan yönetici seçkinlerle geleneksel halk kitlesi arasındaki mesafenin daha da açılmasına neden olmuştur.

2.3.2 Yeni Merkezi Değerler Sistemi: Kemalizm

Ulus-devlet temelli Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ayrıca içteki ikili bir sürecin de son aşamasını oluşturuyordu. Bu süreç 'batılılaşma' olarak bilinen çağdaşlaşmacı akımın gelişimi ve Türk ulus düşüncesinin beyanıydı. Ne var ki yeni devlet hala ulusal temellerini sağlamlaştırmak, çağdaşlaşma ve batılılaşma yolundaki yeteneklerini denemek zorundaydı. Bu amaçlarla oluşturulan ideoloji ve siyasa adını cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ten alan 'Kemalizm'i yaratmıştır[122].

Levent Köker'e göre Kemalizm'de içerilen 'muasır medeniyet seviyesi' kavramı pozitivist-bilimselci dünya görüşünü yansıtırken, Halkçılık da Cumhuriyetin ve Kemalist reformların temelindeki en anlamlı ilke haline gelmişti[123]. Bu ilke Kemalistlerce Cumhuriyetçilik düşüncesi ekseninde ulusal egemenlik fikri ile ifade edilmiştir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Türk halkının sınıf ayrımı devreye

[121] Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 83.
[122] Yerasimos, a.g.e, s. 76.
[123] Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 136.

girmeden 'say'iyle' (çalışmasıyla) kurduğu bir yapı olacaktır[124]. Yeni rejim tarafından halkçılık, sınıfsal ve toplumsal farklılık gözetmeden yurttaşlara bahşedilmiş bir şans ve imkân olarak değerlendirilmiştir. Bu haliyle halkçılık, Kemalistlerce sınıf mücadelesine karşı kullanılan bir araç ve aynı zamanda islami hâkimiyet anlayışının yerini alan modern, laik hâkimiyet teorisidir.

Levent Köker'in de belirttiği gibi Cumhuriyetin kuruluşundan 1930'lara kadarki süreç içerisinde halkçılık ilkesi iki aşamalı bir evrim geçirmiştir:

> Kurtuluş savaşını ve cumhuriyetin ilk yıllarını kapsayan ilk aşamada halkçılık; 'hâkimiyet bila kayd-ü şart milletindir' ve 'halkın kendi mukadderatına bizzat ve bilfiil sahip olması' gibi formüllerle ifade edilmiştir. 1930'lardaki ikinci aşamada ise halkçılık; 'halk için halka rağmen' formülüyle ifade edilmiş; halkın siyasal hayata katılması açısından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin varlığı yeterli görülmüş; biçimsel olarak varlığı sürdürülen Meclis'te halkın dilek ve özlemlerinin özgürce yansımasına izin verilmemiştir[125].

Timur'a göre halkçılık gerek sınıfsal anlamı gerekse siyasi yönüyle Atatürk'ü pozitivizme yaklaştırır. A. Comte'un 'toplumsal dokular' teorisi ve Durkheim'in organik ve mekanik iş bölümü, kolektif bilinç gibi, toplumu bir saatin çarkları gibi ahenk halinde ele alan halkçılık fikri de ancak pozitivist bir espri içinde değerlendirebilir[126].

Kemalizm'in düşünsel anatomisi birçok yönden İttihat ve Terakki'nin pozitivist kanadının devamı niteliğindedir. Kazancıgil'e göre Abdullah Cevdet'in 1913'te İçtihat gazetesinde ileri sürdüğü, uygarlık demek Avrupa uygarlığı demektir, düşüncesi Kemalizm'i de yönlendirmiştir. Kemalizm, Auguste Comte'un pozitivizminden, Leon Bourgeois'in solidarizminden esinlenmiş, düşünsel sisteminin temeline bilim kavramını koymuştur[127]. Fakat Kemalist akım Osmanlıdan tevarüs eden bu düşünceleri çok daha ileri noktalara taşıyarak bunu eskiden bir kopuş, yeni

---

[124] Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 181.
[125] Köker, a.g.e, ss. 137–138.
[126] Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi, 2001, Ankara, s. 118.
[127] Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, 2000, İstanbul, s. 148.

bir doğuş olarak lanse etmiştir. Örneğin ittihat ve terakki ulusçuluğu Pan-Türkist ve islamla yoğrulmuş biçimde ele alırken, Kemalizm'in ulusçuluğu, belli bir toprak parçası üzerinde tanımlanmış ve dini motiflerden alabildiğince soyutlanmıştır. Çelik bunu şu şekilde özetlemektedir:

> Türkiye Cumhuriyetinin resmi ve kurucu ideolojisi olarak tanımlanan Kemalizm'in siyasal toplumsal projesi, yeni bir vatan, yeni bir toplum yeni bir kimlik ve bu yaratılmış ulus için yeni bir tarih tanımlamakla kalmamış, Türk insanı için siyasetin statüsünü ve anlamını da değiştirmiştir. Bir söylem olarak Kemalizm, Türk toplumunun belli bir gerçeklik duygusu ve bir toplum anlayışı kurmasına aracılık eden pratikleri, anlamları ve alışkanlıkları eklemleyen bir pratiktir, bunların üzerine yazıldığı bir yüzeydir, eklemleyici bir pratik sonucu yapılanan, aslında siyasal olan toplumsal ilişkiler ve pratiklerden oluşan somut bir toplumsal sistemdir[128].

Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulan reformların tümü batılılaşma projesinin birer yansımalarıydı. Daha evvelinde Osmanlı imparatorluğunun çöküş döneminde ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük gibi düşünce akımları için de modernleşmenin yolu batı gibi olmaktan geçmekteydi. Ancak bu ideolojiler batıyı idari ve teknik yönden bir model olarak ele alırken ahlaki ve manevi bakımdan batıya karşı eleştirel bir tavır sergilemekteydiler. Bu eleştirel tutum her bir görüş için farklı dereceler arz etse de kuşkusuz üçünün de ortak paydası Osmanlı ethos'una bağlı olmalarıydı. Oysa Kemalist elitler için batılılaşma Osmanlı ethos'undan epistemolojik ve ontolojik bir kopuşu simgelemekteydi. Bu bağlamda Cumhuriyet, Osmanlı devlet geleneğinden intikal eden bürokratik, merkeziyetçi yapısına rağmen, Osmanlı devletine ait değerlerin ve kurumların reddi üzerine kurulmuştur. Çünkü yeni bir kültür, yeni bir siyasal kimlik, yeni bir eğitim sistemi ve yeni bir tarih yorumu yaratarak Türk kültürü ve batı uygarlığı arasındaki bütün ihtilafları bertaraf etmeyi amaçlayan kurucu seçkinlerin cumhuriyet projesi, sekülerleşmenin yerine ikame ettikleri laisizmi, yeni devletin ideolojik sacayağından biri haline getirerek Osmanlı ethos'undan kopuşun altını çizmektedir[129]. Cumhuriyet Modernleşmesini

---

[128] Nur Betül Çelik, "Kemalizm: Hegamonik Bir Söylem", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 75.
[129] Zerrin Kurtoğlu, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 207.

Osmanlı modernleşmesinden ayıran en önemli özellik de burada yatmaktadır. Yani artık önemli olan devletin bütünlüğünü muhafaza etmek için başvurulan modernleştirici düzenlemeler değil, esaslı bir modernleşme projesidir. Bunun sonucunda batıda uzun soluklu bir süreç olarak yaşanılan aydınlanma, Cumhuriyet bağlamında seçkinlerin laiklik politikası üzerinde yükselen bir projeye dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında Kemalist laiklik politikasının, 'fertleri mütefekkir kılmak', boş inançları yok etmek ve yeni toplumun temeli olarak düşünülen 'müspet ve tecrübevi ilim' anlayışını geçerli kılmak öncüllerine dayandırıldığı görülmektedir[130].

Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, devletçilik, laiklik, halkçılık ve inkılâpçılık gibi belirleyici ve kurucu prensipler gerek modern devletin kendi içinde gerekse ulus çapında çağdaş bir toplum yaratma gerekçesiyle uygulamaya koyduğu ideolojik saç ayaklarıdır. Bu prensipler aynı zamanda politik modernlikle sosyal modernliği birbirine eklemlemek amacıyla düzenlenmiştir. Kemalist elitler, gerekli modern yönetim kurumlarının devreye sokulmasıyla, dinsel ve geleneksel geçmişten koparak modern, seküler ulus ethosunun yaratılacağına inanmışlardı[131]. Ancak Karpat'ın belirttiği gibi; sekülerizmin temel felsefesi Cumhuriyet rejiminin elinde geniş ölçüde karakterini değiştirmişti. Çünkü sekülerizm, bürokratik elitin büyük bir bölümünce modernliğin tek koşulu olarak algılanmış ve bu çerçevede modernleşmeye ve ilerlemeye ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeden ziyade sadece kültürel olarak bakılmıştır[132].

Onca eğitim ve propaganda çalışmalarıyla kitlelere mal edilmeye çalışılmasına rağmen Zürcher'in de belirttiği gibi Kemalizm "tutarlılıktan ve belki de daha önemlisi duygusal çekicilikten yoksundu[133]. Zira Kemalizm'in kitlelere dayattığı anlam

[130] Köker, a.g.e, s. 167.
[131] E. Fuat Keyman, "Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey", **Theory Culture Society**, Vol: 24, 2007, ss. 215–234.
[132] Kemal H. Karpat, "The Evolution of The Turkish Political System and The Changing Meaning of Modernity, Secularism and İslam (1876–1945)", **Studies on Turkish Politics and Society**, Brill, 2004, Leiden, s. 228.
[133] Zürcher, a.g.e, s. 265.

dünyası eskiye ait her şeyi "Türkiye'nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görüp reddetme"[134]kti.

Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla seçkinci yapı değişmese de değişen önemli bir şey vardı ki bu Shils'in vurguladığı anlamda 'genetik kod'du. O zamana kadar büyük oranda dinin gördüğü bu işlevsel kod artık terk edilmiş yerine Kemalizm olarak nitelenen değerler bütünü ikame edilmeye çalışılmıştır. Ancak ortaya çıkan durum merkez ve taşra kültürleri arasındaki kopukluktur. Çünkü Cumhuriyet öncesinde İslam, merkez ve taşra kültürlerini bir arada tutan bir tutkal işlevi görmekteydi. Bu dönemde iki kültürel dünya arasındaki fark İslam ile örtülürken, bu dönem seçkinlerinin İslama ilişkin referansları semantik düzeyde kalmıştır[135]. Sonuç olarak, merkezi seçkinlerin kendilerine düstur edindiği modern, seküler değerler, dinin ve geleneklerin halen yaygın olarak dünyayı okuma ve anlamlandırma aracı olduğu sosyal tabakalarda pek kolay kabul görmemiştir.

İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş; Osmanlıdaki merkez-çevre ikiliğinin Cumhuriyetle birlikte yeniden üretilmesi ve bir tarafta otoriter, laik merkezin, diğer tarafta ise geleneklere bağlı, popülist geniş çevrenin bulunduğu iki kutuplu bir yapının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Merkez-çevre ikiliği açısından bu döneminin en belirgin özelliği her iki kutup arasındaki kopukluğun kesin ve açık biçimde ortaya çıkmasıdır. Bu çerçevede bir yöneten-yönetilen ilişkisi olarak siyasetin en temel işlevi devleti topluma karşı güçlü kılarak toplum üzerindeki tahakkümü ve denetimi sağlamak olmuştur.

2.3.3. Merkez Karşısında Bir Çevre: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde merkeziyetçi ve otoriter yapının etkinliğini arttırmasıyla birlikte ikinci grup tasfiye edilmiş, ardından partileşme süreci başlamıştır. Bu süreç aynı zamanda Kemalist seçkinlerce, merkezi muhalefetin saf dışı edilmesi anlamına gelmekteydi. Ne var ki yeni oluşan Mecliste

[134] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e, s. 65.
[135] Ayşe Kadıoğlu, **Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınevi, 1999, İstanbul, s. 30.

(1923) muhafazakâr vekillerin kendilerine yer bulabilmeleri, 2. TBMM'nin istenilen düzeyde homojenliğe sahip olmasını engellemişti. Bu yüzden kısmen de olsa hükümete karşı muhalefet devam ediyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ilk filizlenmelerini işte bu ortamda vermeye başlamıştır. Bu açıdan TCF'nın kökenlerini 1923 yılında Cumhuriyetin ilanından sonra Halk Fırkası içindeki görüş ayrılıklarına kadar götürmek mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'nın CHF içinde, Mecliste ve hükümette (daha çok tüm siyasal hayatta ve toplum üzerinde) artan siyasal otoritesinin sonunda bir 'Tek Adam' yaratacağı endişesi içinde olan muhalif grup böyle bir eğilimi dizginlemek istiyordu. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın yakın gelecekte yapmayı planladığı önemli siyasal, sosyal ve toplumsal değişimleri bilen ya da sezen muhalif grup, bu tür köktenci hareketlere karşı da tavır alıyordu[136].

Hüseyin Rauf'un (Orbay) liderliğindeki grup, Cumhuriyetin ilanını, Atatürk'ün giderek büyüyen iktidar tekelinin daha da güçlenmesi olarak yorumluyorlardı[137]. Hüseyin Rauf, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar, Refet Bele ve Kazım Karabekir gibi kurtuluş savaşının önde gelen simaları Zürcher'in belirttiği üzere "bu kararı zamansız bulup, devleti bir cumhuriyet olarak adlandırmanın aslında özgürlük getirmediğini ve ister bir cumhuriyet olsun ister bir monarşi yönetiminde olsun asıl farklılığın istibdat ile demokrasi arasında olduğunu vurguladılar"[138]. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere muhalefet, cumhuriyetin ilan edilmesinden çok ilan edilme şekli üzerinde yoğunlaşmaktaydı.

1924 Anayasasının kabul edilmesi sonrasında iktidara yönelik hoşnutsuzluk parti içi ayrılıklara ve ardından yeni partinin oluşumuna yol açmıştır. Nitekim 17 Kasım 1924 tarihinde içişleri bakanlığına verilen dilekçeyle, Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuş oldu. Partinin yönetim kurulu başkanlığına Kazım Karabekir, ikinci başkanlığına Rauf Orbay ve Adnan Adıvar, genel sekreterliğine ise Ali Fuat Cebesoy getirildi. Yerasimos'a göre:

[136] Koçak, a.g.e, s. 92.
[137] Öz, a.g.e, s. 89.
[138] Zürcher, a.g.e, s: 244

> Yeni Parti[TCF] kendisinin ilkeler ve program bakımından liberal olarak ilan etti. Bildirgesinin birinci maddesi Halk fırkasına bir ders niteliğindeydi: 'Türkiye devleti halkın hâkimiyetine müstenit bir cumhuriyettir'. İkinci maddede, 'hürriyetperverlik(liberalizm), halkın hâkimiyeti(demokrasi) fırkanın mesleki esasıdır' deniyor, sekizinci madde genel oylama yoluyla seçim öneriyordu. Ondördüncü madde merkezileşmeye karşı çıkıyor, otuz ikinci madde iç ve dış ticaretin liberalleşmesini istiyordu. Aynı şekilde kırkıncı madde yabancı sermayeye 'hüsnü kabul' kabul gösterip garanti veriyordu. Nihayet altıncı madde, 'Fırka efkâr ve itikat-ı diniyeye hürmetkârdır' diyordu[139].

Partinin programına genel olarak bakıldığında liberal-demokrat bir çizgiyi takip ettiği açıkça görülmekteydi. CHF' nin ittihatçı düşünce çizgisini sürdürmesine karşılık, TCF daha özgürlükçü bir tavır ortaya koymaktaydı. Parti programının belki de en özgün yanını merkezileşmeye karşı âdemi merkeziliği savunması oluşturmaktadır. Çünkü bu, İttihat ve Terakkiden CHF' ye intikal eden merkeziyetçiliğin tam zıddı bir görüşü temsil etmektedir. İdris Küçükömer'in de belirttiği gibi "fırka C.H Fırkasına karşı seçimlerde rey alabilmek için, kabuğuna çekilmiş, kendini savunmak için eski değerler sisteminde melce bulmuş tarihi İslamcı-doğucu halk cephesini kullanmak zorunda idi. Bunu Osmanlı Hürriyet ve İtilaf Fırkasının mirasını (Prens Sabahattin'in görüşünü) taşıyarak yapacaktı"[140].

13 Şubat 1925 tarihinde Anadolu'nun doğusunda patlak veren isyan TCF' nin sonunu hazırlamıştır. Şeyh Sait'in önderlik ettiği ve kısa sürede bölgenin büyük bir kısmını etkisi altına alan isyan hem Kürtçü-ulusçu hem de dini-şeriatçı özellikler taşıyordu. Zürcher'in belirttiği üzere "isyancıların üzerinden çıkan propaganda broşürleri ve mektuplar, ayaklanmanın Kürt ulusçuluğu yönünü(ulusal bir Kürt hükümeti talep ediyordu) ve islami karakterini(şeriatın egemenliği ve hilafetin yeniden kurulması istenmekteydi) açıkça ortaya koyuyordu"[141]. Zira Hilafetin kaldırılması iki toplumu uzun zamandır bir arada tutan temel bağı yok etmişti. Ayrıca yeni rejimin Türk kimliği etrafında modern seküler bir ulus yaratma düşüncesi aynı zamanda Kürt kimliğinin reddi anlamına gelmekteydi. Buna bir de kurtuluş savaşı

[139] Yerasimos, a.g.e, ss. 97–98.
[140] İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, 2006, İstanbul, s. 90.
[141] Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924–1925)**, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 117.

sırasında savaşa katılmaları karşılığında Kürtlere özerklik verileceği sözünün savaşın ardından unutulmuş olması[142] eklendiğinde tablo daha net bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. Fakat doğudaki isyan Kemalist rejim açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmış ve özellikle CHF içindeki radikal kesimin sesini daha da yükseltmesine yol açmıştı. Neticede baskılara daha fazla dayanamayarak istifa eden Fethi Bey hükümetinin yerine İsmet İnönü hükümeti kurulmuştur.

İsmet İnönü hükümetinin ilk icraatı ve isyana karşı aldığı ilk tedbir Meclisten 'Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarmak ve İstiklal Mahkemelerini yeniden kurmak oldu. Bu kanunla hükümete iki yıllık bir süreyle kamu düzenin bozulmasına yol açtığına hükmettiği bütün idari örgüt veya yayınlara yasak ve yaptırım uygula yetkisi verilmekteydi. Böylece birisi doğu vilayetlerini diğeri de ülkenin geri kalanını kapsayacak biçimde iki tane yeni istiklal mahkemesi kuruldu ve Şeyh Sait'le beraber isyancıların önemli bir kısmı yakalanarak idam edildi ya da sürgüne gönderildi.

Ancak her ne kadar kanun Şeyh Sait isyanı ve benzerleri gibi ayaklanmalara bir tedbir olarak düşünüldüyse de amacının ötesinde çeşitli uygulama alanları bulmuştu. Örneğin, İstanbul'daki birçok marksist, liberal ve İslamcı gazete ve dergi bu kanun gerekçesiyle kapatılarak, çalışanları tutuklanmış ve istiklal mahkemelerinde yargılanmıştır[143].

TCF programının altıncı maddesindeki 'Fırka efkâr ve itikat-ı diniyeye hürmetkârdır' ilkesinin gericiliği kışkırttığı gerekçesiyle ve TCF' nin İstanbul'daki şubelerinde ele geçirildiği iddia edilen belgelerden hareketle, 5 Haziran 1925'te kapatıldı. Ancak gerek parti programında gerekse TCF ileri gelenlerinin söz ve davranışlarında kapatmaya engel teşkil edecek kanıtlar bulmak zordu. Çünkü programdan da anlaşılacağı gibi; TCF 19. yüzyıl klasik liberal kuramı üzerine kurulmuştu ve islamcı siyasal düşünceye göndermede bulunacak herhangi bir referans

[142] Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi… a.g.e, s. 248.
[143] Takriri Sükûn Kanunuyla, 6 Mart'ta hepsi de TCF'yi destekleyen üç önemli gazete, yani muhafazakâr dinci, Tefhid-i Efkâr, Son Telgraf ve İstiklal'den başka Presse de Soir, İslamcı dergi Sebilurreşat ve komünistlerin yayın organı olan Aydınlık ile Orak çekiç, Adana'da çıkan Tok Söz ile Sayha, İzmir'de çıkan Sada-yı Hak ve Trabzon'da çıkan İstiklal gazeteleri kapatıldı. Büyük gazetelerden yayımlarına devam edebilenler, Hükümetin yayın organı olan Hâkimiyeti Milliye (Ankara) ile Cumhuriyet(İstanbul) dışında yalnızca eski ittihat ve Terakki Cemiyeti organı Tanin'den ibaretti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet… a.g.e, s. 134.

noktası da yoktu. Kaldı ki "İstiklal Mahkemesi üyesi Kılıç Ali'nin bazı suçlayıcı belgelerin varlığından söz etmesine karşın bunların hiç birisi ortaya çıkarılamamıştır"[144].

Şeyh Sait ayaklanmasıyla başlayan ve Takriri Sükûn Kanununun uygulamaya konmasıyla devam eden süreç, Tek Parti diktatörlüğünün kurulmasıyla Türk siyasal hayatı açısından bir dönüm noktası olmuştur. TCF' nin kurulmasıyla başlaması muhtemel çok partili yaşam daha doğmadan sona ermiş ve CHF' nın otoriter yönetimi tescillenmiştir. Bundan sonraki dönemde resmi ya da gayri resmi tüm muhalefet iyice zayıflatılmış ve serbest eleştiri imkânı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan gerek Şeyh Sait isyanı gerekse de CHF'nın temsil ettiği merkeziyetçi ve otoriter anlayışa karşı git gide artan muhalefet, merkezle çevre arasındaki büyük kopuşun habercileriydi. Buna mukabil merkezi seçkinler ise çevreye karşı daha otoriter ve baskıcı bir tavırla, bu kopuşu körükleyerek bastırmıştır. Mardin'in de belirttiği gibi zaten ayrılıkçı olarak kendisinden kuşku duyulan kırsal alan, bu siyasetlerle merkeze daha fazla yaklaştırılmış olmadı. Küçük ama dikkate değer bir yatkınlık gösteren çevre, kentlerin refahının kendi sırtından sağlandığını, nutuklarla avutulduğunu, ama dinsel kültürün mutluluğundan yoksun bırakıldığını görebiliyordu[145].

2.3.4. Merkezin Güdümündeki Çevre: Serbest Cumhuriyet Fırkası

Cumhuriyetin kurulduğu 1923'ten 1930 yılına kadar devam eden süreç Türkiye Cumhuriyeti açısından bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu süreçte bir yandan devrimler tamamlanarak merkezi otorite sağlama alınırken, diğer yandan dünya ekonomisinin girdiği büyük kriz (1929 buhranı) Türkiye'yi de etkilemeye başlamıştır. Gerek Cumhuriyet devrimlerinin uygulanmasından kaynaklanan tepkiler gerekse de devletin ekonomi politikalarında tutarlı bir doktrin ortaya koyamamış olması nedeniyle meydana gelen ekonomik ve toplumsal huzursuzluk, Cumhuriyet elitlerince fark edilmişti. Timur'un da belirttiği gibi 1929 buhranı patladığında iktidarın önünde iki

[144] Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet**…** a.g.e, s. 124.
[145] Mardin, Türk Siyasasını Açıklayabilecek… a.g.e, s. 65.

yol vardı: Ya demokratik hak ve hürriyetlerin iadesi ile rejimi yumuşatmak ya da büsbütün sertleştirmek. Birinci yol serbest fırkanın 1930 da kurulması ile denendi[146].

Böylece oluşturulacak olan iki parti sistemiyle siyasal muhalefetin tansiyonu düşürülecek ve ekonomik kriz karşısında ihtiyaç duyulan mali reformların gerçekleştirilmesi kolaylaşacaktı. Ayrıca batıyı model almış, batılılaşma iddiasında olan siyasal elitin iktidarı ve yönetimi elinde bulundurduğu bir ülkede tek parti diktatörlüğünün oluşturduğu kötü imaj silinebilecek, böylece daha rahat kredi ve yatırım sağlanabilecekti. Serbest Cumhuriyet Fırkası girişimi bu açıdan düşünüldüğünde hem Atatürk'ün kendi otoritesini sarsmamak hem de yurt dışında artan eleştirileri azaltmak için uygun bir yol olmaktadır[147].

Neticede Serbest Cumhuriyet Fırkası, CHF'den de 15 milletvekilinin katılımıyla 12 Ağustos 1930 tarihinde Fethi Okyar'ın liderliğinde kurulmuştur. Fethi Okyar'la birlikte parti yöneticileri temelde Atatürk'e ve Cumhuriyet rejimine bağlı olmakla beraber İsmet İnönü ve hükümetin devletçi ve merkeziyetçi politikalarına karşı olan kimselerdi. Bu durum Mustafa Kemal için Serbest Cumhuriyet Fırkasının siyasal faaliyetlerinin denetimini kolaylaştırmıştır.

Yukarıdaki bilgiler ışığında bakıldığında Serbest Cumhuriyet Fırkasının aslında doğal bir muhalefet partisi olmaktan ziyade bazı iç ve dış baskıların sonucu ortaya çıkan yapay ve güdümlü bir muhalefet partisi olduğu anlaşılmaktaydı. Zaten Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşundaki amaç da buydu. Yani Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarına alternatif olmak değil, hükümete karşı etkisiz ve ılımlı bir muhalefet hareketi olmasıydı. Ancak parti kısa süre içinde o zamana kadar siyasal temsil ve ifade olanağından yoksun bırakılmış geniş kitlelerin desteğini arkasına alarak yaygınlaşmaya başlamıştır. Emrence'nin belirttiği üzere yüzlerce mektup partinin kurucusu olan Fethi (Okyar) Bey ile muhalefetin sesi olan gazetelere gönderildi. Bazıları yeni partiye iyi niyet dileklerini iletirken, diğer mektup sahipleri henüz yerel teşkilatların kurulmasını beklemeden üyelik başvurusu yapıyorlardı. Partinin üye sayısı ilk haftada on bine, başvuru sayısı ikinci haftanın sonunda onüç bine

[146] Timur, a.g.e**,** s. 163.
[147] Öz, a.g.e, s. 102.

ulaşmıştır[148]. Başlangıçta belirli ve dar bir kesimin muhalefet hareketi olarak tasarlanan SCF, bir anda farklı toplumsal kesimlerden muhalif unsurları bünyesine katmıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının programı da bir önceki muhalefet partisi TCF gibi liberal düşünce ve görüşleri esas almıştır. Parti programında:

> Vatandaşların refahına, mali ve ekonomik türlü girişimlerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmeyeceği, ekonomik yaşantının gelişmesinde her türlü serbest girişimcinin yanında olduğunu belirtiyor ve köylüye, çiftçiye çok ucuz faizle para verileceği, tefeciliğin ortadan kaldırılacağı önemli bir ilke olarak vurgulanıyordu. Ayrıca Türk parasının değerini saptamak için önlemler almak ve Türkiye'de yatırım yapmak isteyen yabancı sermayeye yol açmak partinin başlıca amacıydı. Programının ilk maddesinde Cumhuriyetçiliğe, Milliyetçiliğe ve Laikliğe bağlılık ilkesi yer almıştı[149].

Program, liberalizme atıfta bulunan maddeler içermekle beraber partinin esas politikası CHF' ye muhalefet ederek onun ekonomik alandaki başarısızlığını eleştirmekti. Bu doğrultuda partinin, Cumhuriyetin temel ilkelerine bağlı kalacağını deklare etmesine rağmen gerek toplumdan gördüğü büyük destek gerekse de Fethi Okyar'ın iktidara aday oldukları yönündeki açıklaması[150], CHF' nin sert tepkisine neden olmuştur. Tek parti yönetimine karşı olumsuz bir tavır sergileyen toplum Serbest Fırkaya büyük bir ilgi göstermişti. Özellikle ekonomik buhrandan en fazla etkilenen ticaret burjuvazisi, işçi, küçük esnaf, küçük memur ve topraksız köylüler partiye bağlanmış olan toplumsal kesimlerdi. Bu ilginin en çarpıcı örneği Fethi Okyar'ın İzmir gezisinde görülmüştür. Burada Fethi Okyar coşkulu ve büyük bir kalabalık tarafından adeta bir kurtarıcı gibi karşılanmıştı. İzmir gibi o döneme göre gelişmiş bir batı ilinde Serbest Fırkaya gösterilen ilgi yakın gelecekteki belediye seçimleri de göz önüne alındığında hükümetin paniklemesine neden olmuştur. Zira bu

[148] Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, 2006, İstanbul, s. 33.
[149] Çağlar Kırçak, **Meşrutiyetten Günümüze Gericilik**, İmge Yayınevi, 1994, Ankara, s. 283.
[150] Öz, a.g.e, s. 105.

olay en azından CHF' nin Ege Bölgesinde halkın güvenini, desteğini yitirdiğini bir genel seçim sonucunda da iktidarı kaybedebileceğini göstermekteydi.

Serbest Fırkanın kapatılmasına neden olan asıl olay "seçimlerin [1930 belediye seçimleri] hemen ardından meclisteki bir konuşmada, Fethi Okyar'ın iktidar partisini büyük çaplı usulsüzlüklerle ve seçimlerde hile yapmakla suçlaması"[151] olmuştur. Fethi Okyar iddiasında haksız sayılmazdı; çünkü "özellikle polis, ordu ve mülkü erkân, Serbest Cumhuriyet Fırkasının belediye seçimlerini kazanmasını engellemek için birçok kanun dışı yönteme başvurdu. Kullanılan metotlar arasında SCF ile bağlantılı olan kişilerin isimlerinin seçmen listelerinden çıkarılması, SCF taraftarlarının oy verme merkezlerine girişinin engellenmesi, oy sandıklarının saklanması ve SCF oylarının çalınması vardı"[152]. Buna rağmen Parti, hükümet tarafından cumhuriyet rejimlerini tehlikeye soktuğu ve rejim karşıtlarının partiye toplandığı yönünde yoğun bir şekilde suçlanmaktaydı. "Bir yandan mecliste ve basında karalama kampanyası sürdürülürken bir yandan da Atatürk'e yapılan telkin ve baskılar arttırılmıştır"[153]. Bu baskılar ve karalamalar neticesinde parti yönetimi karar alarak 17 Kasım 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkasını fesh etmiştir. Bu karar her ne kadar parti yönetiminin kendi inisiyatifi ile alınmış olsa da Serbest Fırkanın kapatılmasının asıl nedeni kısa sürede toplumsal desteği arkasına alarak tek parti iktidarını tehdit eder konuma gelmesidir. Bu nedenle "SCF denemesinin başarısızlığı, sınırlı siyasi çoğunluğa bile merkezin ne kadar tahammülsüz olduğunu ortaya koyan bir örnektir"[154].

Serbest Fırka denemesi CHF' nin toplumu etkileme ve desteğini sağlama yönündeki eksikliğini göstermesi yanında özellikle yeni rejimin ve reformların topluma benimsetilmesindeki başarısızlığı da ortaya koymuştur. Zira "SCF' nin bulduğu kitlesel taban ve kapanışı, büyük buhranın yarattığı toplumsal huzursuzluk ile 'çevredeki' okumuş sınıfların siyasi tatminsizliğine sıkı sıkıya bağlıydı. Bu

[151] Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet… a.g.e, s. 261.
[152] Emrence, a.g.e, s. 40.
[153] Öz, a.g.e, s. 106.
[154] Cengiz Sunay, "Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Gizli Kronolojisi I", http://www.yerelsiyaset.com/v2/index.php?goster=ayrinti&id=955 (07.01.2009)

anlamda SCF hareketi devletçi olmaktan çok toplumsalcı, merkezci olmaktan çok 'çevresel' seçkinci olmaktan çok kitleseldi"[155].

Serbest Cumhuriyet Fırkasıyla çok partili hayata geçiş denemesi tek parti yönetiminin başarısızlığını gün yüzüne çıkarmıştı. Zira aradan geçen onca zamana ve devrimleri topluma benimsetme çabalarına rağmen, toplumla devlet arasındaki kopukluk giderilememiş hatta daha önce de belirtildiği gibi bu kopukluk daha da derinleşmiştir. Bundan dolayı başta Atatürk olmak üzere CHF yönetimi tüm düşünsel ve kültürel yaşamı denetim almak için İttihat ve Terakki yönetiminden beri faal olan tüm dernek ve vakıflar kapatılmıştır.

1938 yılında Atatürk'ün ölümünden sonra toplanan CHF olağanüstü kurultayında İsmet İnönü, Atatürk'ten boşalan cumhurbaşkanlığı makamına seçilerek 'milli şef' unvanını almıştır. Bu unvan çeşitli yönlerden önemli anlamlar içermekteydi. Öncelikle aynı dönemde İtalya, İspanya, Almanya ve Portekiz gibi Avrupa ülkelerinde otoriter yönetimler hâkimdi ve bu ülkelerdeki diktatörlerin hepsi 'duçe', 'fuhrer' gibi benzer anlamlar ifade eden unvanlar kullanmaktaydı. Özellikle İtalyan faşist rejimi ile Kemalist rejim arasında önemli benzerlikler bulunuyordu. Her iki rejim de milliyetçi, otoriter bir yönetim kurmayı amaçlamakta ve kişi yüceltmeleri etrafında ulusal birliği ve dayanışmayı vurgulamaktaydı. İkinci olarak ebedi şef olarak anılan Atatürk'ün yerine geçecek kişinin aynı güçte ve karizmada olduğu 'milli şef' unvanıyla vurgulanmak isteniyordu. Ancak mili şef kavramı o zamana kadar Türk yönetim geleneğinde örneği olmayan bir kavramdı ve içerdiği anlam itibarıyla cumhurbaşkanlığını da aşan bir yetki ve otorite alanını işaret etmekteydi. Dolayısıyla milli şefe tanınan yetkiler diğer anayasal kurumları anlamsız kılmakta ve ülkeyi istediği gibi yönetecek bir liderin varlığını göstermekteydi.

Tek Parti döneminde merkez çevre ilişkileri açısından şöyle bir tablo oluşmuştur: "*Tarihsel blok*[156] bütünüyle sosyo-politik yapıya hâkimdir. Ordu, bürokrasi ve aydınlar bu dönemde tam bir uyum ve bütünlük içerisindedir. *Tarihsel Blok* bu

[155] Emrence, a.g.e, s. 17.
[156] H. Bülent Kahraman, modernleşmeci laik elitlerden müteşekkil merkezi, Tarihsel Blok olarak adlandırmaktadır. Ona göre Tarihsel Blok: 1839'dan, 1876'dan, 1908'den ve tabii ki 1923'ten beri bu dört temel dönemde ortaya çıkmış aydınlar, askeriye, yani ordu ve bürokrasinin ittifakıdır. CHP tıpkı İttihat ve Terakki Partisi gibi bu ittifakın ideolojik siyasal organıdır. Kahraman, a.g.e s. 44.

dönemde henüz hiçbir parçalanmaya uğramamış bir merkezi temsil etmektedir. Merkez büyük şehirlerden müteşekkildir. Çevre diye nitelendirdiğimiz olgu herhangi bir faktör olarak siyasete intikal etmemiştir. Buna mukabil özellikle Serbest Fırka deneyiminde köylülüğün bir muhalefet faktörü olacağı sezilmiştir"[157]. Zaten Cumhuriyet dönemi boyunca çoğunluğu köylülerden müteşekkil olan halk, merkezle çevre arasındaki ilişkilerin temel aktörü durumundadır. Dolayısıyla halk, çevrenin ortaya çıkmaya başlamasında, belirginleşmesinde etkili olduğu kadar merkez karşısında siyasal bir güç odağı ve alternatif olmasına da zemin teşkil etmiştir.

2.4. Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş

Çok partili siyasal hayata geçiş, daha önceki tecrübeler göz önüne alındığında modern dönem Türk siyasası adına dönüm noktası teşkil etmektedir. Ancak bunun neden ve nasıllarına geçmeden önce çok partili rejimi zorunlu kılan bir takım iç ve dış faktörlere değinmek gerekmektedir. Bu doğrultuda çok partili yaşama geçişte etken olan bir takım faktörler sıralamak mümkündür.

İlk olarak, tek parti rejiminin artık hat safhaya varmış olan halkın hoşnutsuzluğunu ve tepkisini demokratik yollara kanalize ederek olası bir toplumsal patlamayı önleme gereksinimidir. Zira merkezi elitlerce adeta yeniden doğuş gibi algılanan Cumhuriyet devrimleri sıradan insanların hayat düzeyinde hiçbir iyileşme sağlamadığı gibi devlet-toplum ekseninde ciddi bir yabancılaşmayı da beraberinde getirmişti. Zürcher bu durumu şu şekilde tasvir eder:

> Rejim kitlelerce hiçbir zaman tutulmamıştı. O sıradaki toplam nüfusun yüzde 80'ini oluşturan kırsal kesimdeki küçük çiftçiler, yaşam seviyelerinde, sağlıkta, eğitimde ya da iletişim olanaklarında hiçbir büyük iyileşme görmemişlerdi. Toplam elektrik üretimi 1923–1943 yılları arasında on kat artmıştı ama 1943'te enerji hatlarının toplam yekûnu 9 mil olan Türkiye'de elektrik hala kent yaşamına ait bir olgu idi. Öte yandan yirmi beş yıllık Kemalist yönetim süresince köylülerin tanımış oldukları modern devletin, bir niteliği de merkezi devletin kırsal kesim üzerindeki etkin denetimi idi. Jandarma ve vergi tahsildarlarından eskisinden daha çok nefret

[157] Kahraman, a.g.e, s.193.

edilir ve korkulur oldu. Devletin laik politikaları özellikle de popüler dinin ifade şekillerini bastırmış olması, devlet ve uyrukları arasındaki en önemli ideolojik bağı kopardığı için bu öfke daha da artıyordu[158].

İkinci bir etken, merkezi elitler arasındaki zimmî ittifakın artık bozulmaya yüz tutmasıdır. Çünkü bu ittifakın en önemli bileşenlerinden olan yerli burjuvazi ve eşraf, savaş koşullarında uygulanan ekonomi politikalarının da yardımıyla gücünü alabildiğince arttırmıştı. Dolayısıyla "bunlar artık iktidarda doğrudan doğruya söz sahibi olmak istiyorlardı. Tek parti yönetimine fazla güvenleri yoktu. Bu partinin, 1942'deki varlık vergisi, Haziran ve Temmuz 1945'teki toprak reformu ve ormanların devletleştirilmesi gibi, bu sınıfların çıkarlarına dokunan bir takım önlemleri aniden getirivermesi daima olanaklıydı[159].

Çok partili yaşama geçişin bir diğer nedeni de Tanzimat'tan beri süregelen, Kemalizm ile doruğa çıkan, tek partinin de resmi ideolojisi olan batılılaşma siyasetini sürdürme kaygısıdır[160].

Son olarak, düzen değişikliğine yol açan en önemli nedenlerden birisi de dış koşullardır. İkinci dünya savaşının galipleri müttefik devletlerin zaferi, aynı zamanda totaliter rejimler karşısında çoğulcu, kapitalist, demokratik değerlerin zaferi anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla bu durumun en başından beri yönünü batı olarak tayin eden Türkiye'yi de etkilemesi kaçınılmazdı. Buna bir de savaş sonrasında Sovyetlerin, Türkiye'nin doğusundan toprak ve boğazların statüsünün tekrar gözden geçirilmesini talep etmesi eklendiğinde, rejim açısından batıya daha da yaklaşmak dışında bir seçenek kalmamıştır. Nitekim o dönemde uluslararası platformlarda Türkiye'yi temsilen yapılan bazı konuşmalarda ve verilen demeçlerde Türkiye'nin demokrasi yoluna girmek niyetinde olduğu belirtilirken, içte de Cumhurbaşkanı İnönü 1945 yılında 19 Mayıs Bayramı münasebetiyle yayınladığı mesajda Türkiye siyasî hayatında demokrasiye gitgide daha fazla yer verileceğini müjdeliyordu[161].

---

[158] Zürcher, 'Modernleşen Türkiye… a.g.e, s. 300.
[159] Cem Eroğlu, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945–1971", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2003, İstanbul, s. 114.
[160] Eroğlu, a.g.e, s. 115.
[161] Mustafa Erdoğan, "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Deneyimi(1945–1950)", http://www.liberal-dt.org.tr/index.php?lang=tr&message=article&art=344 (13.01.2007)

2.4.1. Merkezdeki Çevre: Demokrat Parti

Demokrat Parti'nin kuruluşuna vesile olan gelişme 1945 yılında meclise sunulan çiftçiyi topraklandırma kanunudur[162]. Buna ilk karşı çıkan kişi CHP milletvekili ve Aydınlı bir toprak zengini olan Adnan Menderes olacaktır.

Bu olaydan kısa bir süre sonra Adnan Menderesle birlikte Refik Koraltan, Celal Bayar ve Fuat Köprülü'den oluşan dört milletvekili, meclise bir önerge verdiler. 'Dörtlü Takrir' olarak bilinen bu önergeyle özgürlükleri kısıtlayan rejimi daha fazla sürdürmenin doğru olmayacağı ve anayasada gösterilen hak ve özgürlüklerin artık tanınması, çok partili bir siyasî hayata geçirilmesi ve hükümetin TBMM tarafından denetlenebilmesi[163] isteklerini belirtmişlerdir. Bunun ardından Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan CHP'den ihraç edildi. Celal Bayar'ın istifasına müteakip 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti resmen kuruldu.

Zürcher'in de belirttiği gibi DP'nin programı eski partininkinden [CHP] neredeyse hiç farklı değildi. Demokrat Partililer Kemalizmin altı ilkesini, her birine farklı vurgu ve yorum katmalarına karşın benimsiyordu[164]. Buna mukabil "bu altı çizginin ötesinde Demokrat Partililer, kendilerini partilerinin 'demokrasiyi geliştirme' görevine adamışlardı. Bu, siyasi gücün yukarıdan çok aşağıdan -halktan- alınmasını güvenceye almak kadar, hükümet faaliyetlerin frenlenmesini ve bireysel artmasını da gerektirecekti"[165].

Demokrat Parti kurulur kurulmaz, basının, iş çevrelerinin, aydınların ve geniş halk kitlelerinin desteğini kazanarak, tüm yurtta bir saman alevi gibi aniden her yana yayılmıştır[166]. DP'nin bu hızlı yükselişi karşısında CHP de 1946'dan itibaren gerek parti gerekse ülke yönetiminde bazı liberalleşme emareleri göstermeye başlamıştır.

---

[162] Gerçekten de milletin efendisi olan köylünün hali içler acısıydı. Toprak sahipliğinin % 99.75'i, 500 dönümden az olan küçük çiftliklerden oluşuyordu. 5000 dönümün üzerinde toprağı olanların oranı sadece % 1 idi. Küçük çiftçilerin çoğu düşük bir yaşam sürüyordu. Yaklaşık 3 milyon köylü ailesinin yaşatacak yeterli toprağı yoktu. 24 ile 48 dönümlük bir arazi fakirlik düzeyinde hatta bununda altında yaşamak demekti. Zürcher, a.g.e, s. 305. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: Asım Karaömerlioğlu, "Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunun Hikâyesi", **Birikim**, Sayı: 107, Yıl: 1998, ss. 31–43

[163] İsmet Bozdağ, **Değişim Şafağı,** Emre Yayınları, 1992, İstanbul, s. 33.

[164] Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye(1945–1980)**, Hil Yayınları, 2007, İstanbul, s. 30.

[165] Ahmad, Demokrasi Sürecinde… a.g.e, s. 31.

[166] Eroğlu, a.g.e, s. 116.

Bunun sonucunda ilk olarak İsmet İnönü milli şef unvanını kullanmaktan vazgeçmiş; basın kanunu ve dernekler kanununda düzenlemeler yapılmış ardından üniversitelere iç işlerinde özerklik tanınmıştır. Ayrıca kullanılmakta olan iki dereceli seçim sistemi kaldırılarak yerine tek dereceli seçim sistemi kabul edilmiştir. Bütün bu yeniliklerin ve liberalleşme adımlarının yanında hiç kuşkusuz en dikkate değer olanı dini konulara yönelik düzenlemelerdi. Kaçmazoğlu bu düzenlemeleri şu şekilde belirtmektedir:

> İlk defa 1948 yılında hacca gideceklere döviz müsaadesi verilmiştir. 1 Şubat 1949'da ilkokul programlarına isteğe bağlı din dersi konulmuştur. 1949 yılı başında imam hatip kursları açılmış ve daha sonra bu kurslar imam hatip okulları haline getirilmiştir. Ankara Üniversitesi Senatosu 7 Ocak 1949'da İlahiyat fakültesinin açılmasına karar vermiş; Mart 1950'de çıkarılan bir kararname ile 1925 tarihli tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına dair kanun çerçevesinde kapatılan 19 türbe açılmıştır[167].

Buna rağmen mecliste CHP'ye alternatif ve çevreye daha yakın olan DP'nin ortaya çıkışıyla halkın siyasete katılması için bir fırsat doğmuştur. Dolayısıyla CHP politikalarındaki yumuşama ve yenilikler çevreyi partiye çekmeye yetmemiştir. Çünkü CHP hala bürokratik merkezi, DP ise liberal, gelenekçi ve CHP'ye tepkili çevreyi temsil ediyordu. Bu nedenle "bürokrasinin gücüne ve prestijine indirilen darbeler, DP'nin gelişmiş bölgelerde hem eşraf hem köylüler tarafından sevilmesine neden olmuştur"[168]. Diğer yandan DP'nin dine ve dini fikirlere karşı pozitif tutumu çevrenin temsilcisi ve haklarının savunucusu konumuna gelmesinde önemli bir etken olmuştur.

1950 ve müteakip 1954 seçimleri çok partili hayata geçişle başlayan dönüşümün kırılma yaşadığı noktalardır. Çünkü DP'nin, CHP karşında ezici üstünlüğüyle sonuçlanan bu seçimler aynı zamanda Tek Parti yönetiminin sonunu getirmiştir. Mustafa Erdoğan'a göre 1950 seçimleri "yalnızca bir tür "kansız devrim" değil aynı zamanda Türkiye'deki resmî-şekli Cumhuriyetin gerçek bir "cumhuriyet"e

---

[167] H. Bayram Kaçmazoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**, Birey Yayıncılık, 1988, İstanbul, s. 31.
[168] Ali Eşref Turan, **Türkiye'de Seçmen Davranışı: Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, İstanbul, s. 29.

dönüşmesinin de başlangıcıdır"[169]. Ancak çok partili hayatın demokrasiye geçiş şeklinde yorumlanması eksik bir tanımlamadır. Çünkü çok partili siyasal bir düzenin kurulması doğrudan demokratik rejime geçildiğinin göstergesi değil demokratik yönetimin olmazsa olmaz şartlarından biri olabilir. Kaldı ki ileride de görüleceği gibi DP'nin iktidarı devralmasına rağmen yönetim anlayışı, CHP'nin tek parti yönetimine benzer biçimde devam etmiştir. Yine de burada belirtilmesi gereken en önemli nokta DP'nin çok geniş biçimde kırsal kesime, yani çevreye dayanan bir oluşum olduğudur.

Çok partili yaşamın ikinci seçimi olan 1950 seçimlerinde DP geçerli oyların %54'ünü alarak 408 milletvekilliği kazanırken CHP %40 oyla 69 milletvekili çıkarmıştır[170]. Kuşkusuz, oranların bu kadar birbirinden farklı olmasında seçim sisteminin önemli etkisi vardır. Çünkü uygulanmakta olan basit çoğunluk sistemine göre bir seçim bölgesinde en fazla oyu alan parti o bölgenin milletvekillerinin tamamına sahip olmaktaydı. Bu uygulama DP'yi büyük çoğunlukla iktidara getiren önemli bir yan faktör olmuştur. Ancak Ahmad'ın da belirttiği gibi "seçim sistemi onu, o zamana kadar hep kendi yararına kullanan bir cumhuriyetçi hükümetin eseriydi"[171].

1954 seçimlerinde DP oy oranını %53,6'dan %58,4 yükselterek 503 milletvekilliği kazanmıştır. Aynı seçimde CHP'nin oy oranı %39,9'dan %35,'e milletvekili sayısı ise 69'dan 31 gerilemiştir. Böylelikle 1908 sonrası neredeyse bir tunç yasa gibi hâkim olan ordu-bürokrasi-aydınlar ittifakı sona ermiş ve iktidar merkezden çevreye kaymıştır. Çevre bu dönemde siyasal coğrafyayı nitelendirmekte ve en geniş anlamıyla halk demektir[172]. Göka'ya göre ise "DP iktidarı ile egemen siyasal güç el değiştirmiş, Türkiye'nin yeni siyasal kimliği de 'gelenekçi-liberal' tanımıyla temsil edilen çiftçi, tüccar, esnaf, toprak sahibi ağalar ve çalışanlar gibi ekonomik yükü taşıyan geleneksel-dinsel toplumsal kesimin değerlerine evirilmiştir"[173].

---

[169] Mustafa Erdoğan, "Türk Demokrasisinin Doğum Tarihi: 14 Mayıs", http://www.liberal-dt.org.tr/index.php?lang=tr&message=article&art=348, (23.01.2007)
[170] Ahmad, aynı seçimde CHP'nin oy oranını %38, milletvekili sayısını ise 39 olarak belirtmektedir. Ahmad, 'Modern Türkiye'nin… a.g.e, s. 132.
[171] Ahmad, a.g.e,
[172] Kahraman, a.g.e, s. 198.
[173] Erol Göka, "Bir Merkez Hikâyesi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 90, Yıl: 2007, s. 95.

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarına tekabül eden 1950'nin başları hem partinin hem de partiyi merkeze taşıyan çevrenin en parlak yıllarıdır. Çünkü II. Dünya savaşının ardından özellikle Avrupa'dan gelen yüksek gıda talebi ve Kore savaşının tarım ürünlerine olan talebi arttırmasıyla ihracatta büyük bir artış yaşanmıştı. Ayrıca hava koşullarının olumlu gitmesiyle birlikte tarım ürünlerinde bolluk meydana gelmişti. Doğal olarak tarım ürünlerindeki hızlı artış genel bir iktisadi büyümeyi de beraberinde getirmiştir. Keyder'in de belirttiği üzere 1950 ile 1953 arasındaki kişi başına gelir yüzde 28 yükseldi. Tarım üretimindeki artış sonucu aynı dönemde ihracat da yüzde 50 büyümüştü. İhracat gelirleri dış yardımla birleşerek traktör, yol yapım makineleri ve motorlu taşıtların alımında kullanıldı[174]. Buna bağlı olarak 1948 ile 1962 arasında traktör sayısı 1750'den 43,747'ye, biçerdöver sayısı 1994'ten 6072'ye çıktı. Sonuç olarak yeni topraklar açıldı ve ekili alan, 1948'de 13900 bin hektardan 1959'da 22,940 bin hektara çıktı. Bu durum 1950'lerin başında Türkiye'nin bir tahıl ihracatçısı haline gelmesini sağlayan gıda maddesi üretimindeki keskin artışı açıklamaktadır[175].

Bu koşullar göz önüne alındığında toplumun çoğunluğunun gelir düzeyinde ciddi bir artış ve iyileşme meydana geldiği görülmekteydi. Özellikle çiftçiler hem daha fazla üretebiliyor hem de ürettiklerinin karşılığında daha fazla kazanabiliyorlardı. Neticede ekonomideki bu iyileşme DP'nin hanesine yazılmış ve özellikle kırsal kesimin partiye olan desteğini daha da arttırmıştır.

Ne var ki DP iktidarının ilk yıllarındaki bu olumlu hava çok fazla sürmemiş ve iktisadi büyüme yerini durgunluğa hatta krize bırakmıştır. Özellikle 1956–1959, yılda yüzde 18 fiyat artışıyla tırmanan bir enflasyon belirlendi. Bu arada ekonominin büyüme oranı, nüfus artış oranını pek karşılamayan yüzde 4 gibi vasat bir düzeye inmişti[176]. Ayrıca 1954'te tarımsal üretim ve ihracat yüzde 15, kişi başına gelir yüzde 11 azalmıştır[177]. Dolayısıyla ihracattaki azalma ve artan ticaret açıkları "tarım ürünleri ihracatının, büyüyen iç pazarın ithalat gereksinimini karşılamada yetersiz

[174] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul, s. 184.
[175] Ahmad, a.g.e, s. 141.
[176] Ahmad, a.g.e**,** s. 141.
[177] Keyder, a.g.e, s. 185.

kaldığını gösterdi"[178]. Bütün bu olumsuzluklar sonucunda DP iktisadi alandaki liberal politikalardan vaz geçerek bir takım önlemler yoluyla ekonomiye müdahil oldu. "Bu önlemlerle beş yıllık tedrici dışa açılma ve dünya ekonomisiyle hızla bütünleşme dönemi sona erdirilerek ithalat ve döviz denetimi getirilmekteydi"[179].

Ekonomideki olumsuz göstergelere rağmen başta Menderes olmak üzere DP iktidarı kalkınmayı sürdürmek istemekte hatta kalkınmayı iktisadi büyümeyle bir tutmaktaydı. Keyder'in de belirttiği gibi "ilk akla gelen tedbir tarım kredilerinin, fiyat destekleme programlarının ve kamu yatırımlarının hızla arttırılmasını içeren enflasyonist finansmandı. Bu projeler para basılması yoluyla merkez bankasınca finanse edildi ve sonuçta fiyatlar 1955 ile 1959 arasında iki katına çıktı"[180]. Ahmad'a göre "yükselen fiyatlar, temel malların kıtlığı ve enflasyon gibi çok temel sorunlar, sokaktaki adamın anladığı ve bu vesileyle muhalefetin çok insana ulaşacağı konular demekti"[181]. Dolayısıyla bu koşulların DP'ye olan geniş katılımlı desteği ve DP iktidarını etkilemesi kaçınılmazdı.

Bilindiği gibi DP'nin temsil ettiği toplumsal kesimlerin başında küçük memurlar, köylüler, küçük girişimciler ve kısmen de olsa aydınlar gelmekteydi. Aslında tek parti iktidarı döneminde özellikle memurlar ve aydınlar merkezin temel aktörlerinden olmakla beraber ekonomik durumlarındaki bozulma ve antidemokratik uygulamalara bir tepki olarak DP saflarına geçmişlerdi. Ancak 1950'lerin ortasından itibaren bozulmaya başlayan ekonomiyle baş gösteren hayat pahalılığı ve karaborsacılık gibi olumsuzluklar bu kesimi önemli ölçüde etkilemekteydi. Ekonomideki olumsuz gidişata bir de DP tarafından vaat edilen özgürlükçü reformların hayata geçirilmemesi eklendiğinde partiye olan toplumsal destek azalmaya başlamıştır. Bu durumda önce milliyetçi, devrimci, batıcı aydınlar DP'den uzaklaşmaya, ardından DP ile mücadele etmeye ve DP'yi iktidardan düşürmeye çabalamışlardır[182].

Ahmad'a göre aslında DP göründüğü kadar homojen değildi ve partinin kurucu kadrolarının nerdeyse tamamı CHP içinden kimselerdi. Ancak DP daha sonraları

[178] Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, "Tarımsal Değişim: 1923–70", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2003, İstanbul, s. 298.
[179] Zürcher, a.g.e, s. 333.
[180] Keyder, a.g.e, s. 186.
[181] Ahmad, Demokrasi Sürecinde… a.g.e, s. 70.
[182] Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 146.

katılanlar, CHP yönetimi altında büyük acılar çekmiş ve CHP'ye büyük nefret duyan kimselerdi. Dolayısıyla merkezden bağımsız yerel DP örgütleri kuran bu kişiler iktidarı ele almayı bir nevi intikam fırsatı olarak görmüşlerdir[183]. Bu doğrultuda DP'nin iktidara geldikten sonra takındığı baskıcı tuttum, aslında Tek Parti yönetiminin otoriter yönetim anlayışını tüm kurum ve uygulamalarıyla devraldığını göstermekteydi. Ancak "DP'lilerin muhalefete yönelik tutumu, CHP'lilerinkinden bir bakıma farklıydı. Bir kuşak boyunca yönetici parti olarak CHP, muhalefetle uğraşırken bile bir suçluluk duygusundan rahatsızdı. CHP hükümetlerinin meşruiyeti bile kuşkuluydu; halktan hiç yetki almamıştılar. Ne var ki DP'liler kendilerini Türk tarihinde devrimi son aşamasına taşıyacak yeni bir güç olarak görüyorlardı"[184]. Bu tutumu 'milli irade' söylemi ile desteklenmekte, böylece DP'liler, halkın kendilerine sınırsız yetki verdiğine ve eğer yanlış bir şey yaparlarsa yine milli irade tarafından seçimlerde uyarılacaklarına inanmaktaydılar.

İktidara geçtikten sonra bir takım otoriter politikalar yönelmesine rağmen gerek söylemi gerekse destek gördüğü toplumsal taban açısından DP'nin bir çevre partisi daha doğrusu çevrenin iktidardaki temsilcisi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü tek parti döneminin sivil-askeri bürokrasi; eşraf, sanayici, esnaf ve köylü ayrımında DP ikinci grupla daha yakın ve organik olarak bağlıydı. Özellikle toplam nüfusun yaklaşık %80'ini oluşturan köylüler DP nin en büyük destekçisiydiler.

Göka'ya göre Demokrat Parti, modernleşmeyi evetleyen ama batılılaşmayı aynı ölçüde benimsemeyen, hatta büyük oranda reddeden ve iktidarı elinde tutan radikal batıcı çizgiye karşı, toplum çoğunluğunun paylaştığı bir tepkinin ürünüydü[185]. Bu anlamda DP'nin çevrenin temsilcisi olarak elde ettiği başarının arkasında Osmanlıdan miras alınan, Tek Parti döneminde daha da belirginleşen dikey bir zıtlaşma yatmaktaydı. Bu zıtlaşmanın bir yanında laik, çağdaş ve siyasal gücü elinde tutan bir merkez, diğer yanında ise ekonomik yükü sırtlayan geleneksel, dinsel çevre yer almaktaydı. Dolayısıyla DP'nin gücü ortak özellikleri ve sıkıntıları paylaşan toplumun farklı gruplarını popülist bir söylem etrafında birleştirip merkeze karşı harekete geçirebilmesinde yatmaktaydı.

[183] Ahmad, a.g.e, s. 136.
[184] Ahmad, Demokrasi Sürecinde… a.g.e, s. 60.
[185] Göka, a.g.e, s. 94.

Geleneksel merkez-çevre bölünmesini netleştiren diğer bir durum, söylem düzeyinde kalsa bile, DP'nin demokrasi ve liberalizm vurgusuydu. Partinin sloganı haline gelen demokrasi söylemi, tek parti yönetimiyle özdeşleşen adaletsizlik, baskı, sindirme ve ekonomik sıkıntılar gibi çevrenin şikâyetlerini popülist biçimde dile getiriyordu. Bu siyaset tarzı DP'nin şahsında çevreyi ve çevrenin taleplerini merkeze taşımıştır.

2.5. 27 Mayıs 1960 Darbesi ve Merkezin Yeniden Tahkimi

Demokrat Partinin otoriter politikalarının toplumun çeşitli kesimlerinden tepkiler almaya başladığı daha önce belirtilmişti. Bu bağlamda 1957 yılında yapılan seçimin sonuçları DP'ye olan desteğin azalmaya başladığını göstermekteydi. DP, bir önceki seçimlerden yaklaşık %10 daha az bir oy oranıyla %47'lik bir başarı elde etmiş, aynı seçimlerde CHP ise oyunu %34'ten % 40'a çıkarmıştı[186].

12–15 Ocak 1959 günleri arasında toplanan CHP'nin 14. kurultayında, 'ilk hedefler beyannamesi' ile muhalefetin ortak demokrasi programını ilan edilmiştir[187]. Buna göre ortak hedef: partizanlığın kaldırılması, ikinci meclisin kurulması, seçim güvenliği, anayasa mahkemesinin kurulması, yüksek hâkimler kurulunun oluşturulması, memurlara mahkemeye başvurma hakkı tanınması, basın özgürlüğünün anayasaya bağlanması, üniversite özerkliği ve sosyal adalet kavramının anayasaya girmesidir[188].

Büyüyen muhalefete karşı DP'nin cevabı ise tabanını daha da genişletmek ve halkın desteğini sağlamak için Vatan Cephesini kurmak oldu. Ancak muhalefete karşı asıl tedbir Tahkikat Komisyonları kurulmak suretiyle alınmaya çalışılmıştır. Zürcher'in belirttiğine göre muhalefetin faaliyetlerini soruşturacak olan bu komisyon "vardığı sonuçları üç ay içinde rapor edecek ve bu süre zarfında meclis dışındaki bütün siyasal faaliyetler yasaklanacaktı"[189].

---

[186] Turan, a.g.e, s. 39.
[187] Eroğlu, a.g.e, s. 131.
[188] Mete Tunçay, "Siyasal Tarih: 1950–1960", **Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Cem Yayınevi, 1992, İstanbul, s. 185.
[189] Zürcher, a.g.e, s. 349.

Ne var ki tahkikat komisyonları sonuçları açıklayamadan 27 Mayıs 1960 sabahı, bir grup subay tarafından ordu adına yönetime el konuldu. 27 Mayıs darbesi[190] merkezin asker sivil seçkinlerinin, çevrenin temsilcilerini kontrol altına almaya yönelik bir hareketi olarak tanımlamak yanlış olmasa gerek. Zira müdahalenin öncülerinin ordunun orta rütbeli subaylarından olmasına rağmen hareket kısa sürede ordunun üst kademelerinin, sivil bürokrasinin ve aydınların desteğini kazanmıştır. Bu doğrultuda akademisyenlerin hazırladığı 1961 Anayasasıyla merkezi elitlerin çıkarları güvenceye alınmış, anayasada öngörülen kurumlarla da seçilmişlerin gücünü sınırlayan etkili bir denge sistemi oluşturulmuştur.

Darbeciler Milli Birlik Komitesi (MBK) adı altında örgütlenen 39 subaydan oluşmaktaydı; ancak komite fikri birlikten yoksundu ve bu nedenle darbenin ardından komite içinde anlaşmazlıklar baş göstermeye başlamıştı. Genel olarak subaylar arasında iki farklı eğilim mevcuttu. Özdemir'e göre birinci eğilimdekiler (aşırılar) yıllardır darbe hazırlığı içinde olmuşlardı. Darbe başarıya ulaştıktan sonra ülkeyi askeri rejimle yönetmek istiyordu. […] Ilımlılar ise CHP lideri ve ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün etkisi ile hukuki ve siyasal düzenlemeler yapıldıktan sonra hemen seçimlere gidilmesini ve parlamentoya iktidarın teslimini düşünüyorlardı[191]. Orgeneral Cemal Gürsel'in de desteğini alarak ikinci grup bir hamle ile sertlik yanlısı 14 subayı yurt dışı görevlere atamak suretiyle tasfiye etti[192]. Sonuçta Cemal Gürsel MBK başkanlığının yanında hem devlet başkanı hem de ilk kurulan hükümetin başbakanı ve milli savunma bakanı görevlerini üstlendi.

MBK darbeden sonra ülkenin nasıl yönetileceği hususunda bir karardan yoksundu. Ancak askeri diktatörlük yanlılarının tasfiyesinden sonra ibre, tarafsız seçimlerin yapılarak yönetimi kazanan partiye devretme fikrinden yana dönmüştür. Bu doğrultuda öncelikle bir anayasa komisyonu oluşturularak askeri yönetimi meşru kılan geçici bir anayasa hazırlandı. Ahmad'a göre anayasa komisyonunun

[190] 27 Mayıs'ın bir ihtilal mı yoksa darbe mi olduğu yorumlayanın bakış açısına göre değişmektedir. Bizce daha sonra nasıl bir yönetim kurulacağına dair önceden hazırlanmış bir planın olmaması 27 Mayıs'ın bir darbe olduğuna işarettir.

[191] Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih: 1960–1980", **Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, ss. 196–197

[192] Cemal Gürsel DP döneminde kara kuvvetleri komutanı olarak görev yapmaktaydı. Daha çok küçük rütbeli subaylardan oluşan MBK'si komuta kademesinin de desteğini sağlamak amacıyla Cemal Gürsel'i MBK' nın başına getirmişlerdir.

oluşturulması 27 Mayıs hareketinin niteliğini değiştirerek, onu sıradan bir hükümet darbesinden devrime dönüştürmüştür[193].

27 Mayıs darbesiyle birlikte 1924 anayasası fiilen yürürlükten kalktığı için, komisyonca yeni bir anayasa hazırlanmış ve 9 Temmuz 1961 yılında halk oylamasıyla kabul edilmiştir. Oylamaya katılanların %60,4'ü anayasaya evet oyu, %39,4 gibi oldukça yüksek bir kısmı ise hayır oyu vermiştir. Geniş bir katılımdan yoksun olarak hazırlanan anayasaya olumsuz oyların hayli yüksek olmasının nedeni; "halk oylamasının plebisit özellik taşıması, verilen oyların anayasa belgesini beğenmek ya da beğenmemekten çok, askeri yönetimden memnun olmak veya olmamak anlamına gelmesiydi"[194]. Neticede Anayasa kabul edilmiş ve CHP'nin ilk hedefler beyannamesinde ileri kurumsal değişikliklerin tümü yeni anayasayla hayata geçirilmiştir. Böylece yukarıda belirtilen ve askeri darbeyi bir devrime dönüştüren değişiklikler de anayasal kurumlar olarak merkezdeki yerlerini almıştır.

27 Mayıs 1960 darbesinin en önemli sonuçlarından biri de askeri müdahalelere kapı aralayarak Türk siyasası adına olumsuz bir geleneği başlatmış olmasıdır. Zaten ordu gerek Osmanlıdan tevarüs eden yapısıyla gerekse kurtuluş savaşı ve kuruluş aşamasındaki rolüyle yeni Cumhuriyetin yönetim yapısı içinde oldukça etkin bir konuma sahipti. CHP elitlerinin çevre karşısında merkezin kontrolünü kaybetmeleri, askeri bürokrasinin merkezin yeni, dinamik aktörü olarak sahneye çıkmasına neden olmuştur. Bu durum bir bakıma siyaset sahnesinde politikacıların çöküşü askerlerin yükselişi anlamına gelmekteydi.

2.5.1. 1961 Anayasası ve Egemenlik Kullanımı

Bir darbeyle iktidarı DP'den devralan MBK, mevcut düzeni değiştirerek yeni bir anayasal düzen kurmak amacındaydı. Ancak yeni düzen, merkez çevre ilişkileri bakımından eskisinden oldukça farklı olacak, merkezi çevreye karşı mümkün mertebe güçlü kılmaya çalışacaktır.

[193] Ahmad, a.g.e, s. 209.
[194] Özdemir, a.g.e, s. 204.

Yeni anayasayı oluşturmak için bir anayasa komisyonu kurulduğu yukarıda belirtilmişti. Ardından bu komisyonun teklifi üzerine bir de Temsilciler Meclisi (TM) oluşturulmuştur. Bu mecliste Cumhurbaşkanı 10, MBK 18, iller 75, CHP 49, CKMP 25, barolar 6, basın 12, eski muharipler birliği 2, gençlik 1, işçi sendikaları 6, odalar 10, öğretmen kuruluşları 6, tarım kuruluşları 6, üniversiteler 12 ve yargı organları 12 şer üye ile temsil edilmişlerdir[195]. Fakat TM'ne seçimler genel olmayıp üyelerin çoğunluğu Cumhurbaşkanı ve MBK'nce belirlenmişlerdi. Ayrıca hala toplumun azımsanmayacak bir kesimini oluşturan DP yandaşlarına temsil hakkı tanınmamış ve dolayısıyla meclisin temsil kabiliyeti düşük kalmıştır. Bu nedenle halkın genelinden çok MBK ve CHP'nin görüşleri temsil edilmiştir. Parla'nın da belirttiği gibi "1961'de de 1982'de de anayasayı yapan kurucu iktidarın içinde 'millet' ya çok az vardır (1961) ya da hiç yoktur (1982). 'Milletin ayrılmaz parçası' silahlı kuvvetlerin parçaları (cuntalar), yani 'parçanın parçaları' 'bütün'e (millet) anayasalar dikte etmişlerdir"[196].

Gerçekte ise 1961 Anayasası on yıllık DP iktidarına dönük bir tepki niteliğindedir. 1924 anayasası 'hâkimiyet; bilâkaydüşart milletindir (md.3)' ilkesince egemenliğin ulusa ait olduğunu ve bunun TBMM tarafından kullanılacağını belirtmekteydi[197]. Ancak 1961 Anayasası ile farklı bir egemenlik anlayışı benimsenerek; "millet egemenliğini yetkili organlar eliyle kullanır (md.4/1) hükmü getirilmiştir[198]. Böylece egemenlik kullanma yetkisi TBMM'den alınarak diğer organlara da paylaştırılmıştır ki bu organlar yürütme ve yargıdır. Artık TBMM egemenlik hakkını kullanan tek yetkili merci değil, sadece bunlardan birisidir. Bu düzenlemeyle otokratik yönetimin önüne geçileceği varsayılmaktaydı. Lakin ortaya çıkan durum otokratik yönetimlerin değil, halkın iradesinin, oy gücünün sınırlanması olmuştur. Çünkü egemenlik kullanımının sınırlandırılması aynı zamanda merkezin sivil ve asker seçkinlerinin, çevrenin seçilmiş temsilcileri karşısında kontrol ve denetimi arttırması demektir.

[195] Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, İstanbul, s. 369.
[196] Taha Parla, **Türkiye'de Anayasalar**, İletişim Yayınları, 2007, İstanbul, s. 33.
[197] Tanör, a.g.e, s. 295.
[198] Tanör, a.g.e, s. 394.

2.5.2. Çift Meclisli Sistem

1961 Anayasasıyla Millet Meclisinin yanında bir de Cumhuriyet Senatosu kurularak yasama adına iki meclisli bir yapı oluşturulmuştur. Bu yapıda millet meclisi TBMM'ydi ve dört yılda bir yenilenen tek dereceli genel oya dayalı seçimle belirlenen 450 üyeden oluşmaktaydı. Cumhuriyet Senatosu ise çoğunluk sistemine göre seçilen 150 üye ve Cumhurbaşkanınca seçilen 15 üye ile MBK üyelerinden oluşmaktaydı. Senatoya senatörler altı yıllığına seçilmekte ve üyelik için 40 yaşını doldurmuş ve yükseköğretim görmüş olmak şartı aranmaktaydı[199]. Cumhurbaşkanınca seçilecek üyeler ise 'çeşitli alanlarda seçkin hizmetleriyle tanınmış ve kırk yaşını bitirmiş kimseler' olmalıydı[200]. Cumhuriyet Senatosunun seçilme biçimi ve unsurlarından da anlaşılacağı üzere bu meclisin daha seçkinci bir yapıda olmasına özen gösterilmiştir.

İkinci meclise, iktidarı boyunca DP'nin gerek muhalefete gösterdiği sert tutum gerekse uygulamış olduğu politikalarda halk iradesini ön plana çıkararak hareket etmesinden dolayı ihtiyaç duyulmuştur. Ancak halkın tercihi ile oluşturulmuş millet meclisinin yetkilerinin halk tarafından seçilmeyen ve atanmışların da bulunduğu ikinci bir meclis tarafından paylaşılması halk iradesinin kısıtlanması demekti. Buradaki asıl amaç merkezin aktörlerince, çevrenin desteğiyle gelenlerin oluşturacağı iktidarı denetleyen bir mekanizma kurmaktır. Bu mekanizmanın en önemli niteliği ise aynı zamanda merkezin de özelliklerinden olan seçkincilikti.

2.5.3. Anayasa Mahkemesi

1961 Anayasasının Türk Siyasal hayatına kazandırdığı yeniliklerden birisi de Anayasa Mahkemesi'dir. 15 asıl ve 5 yedek üyeden oluşan bu yüksek mahkemenin üyeleri farklı organlarca seçilmektedir. Mahkemeye Yargıtay (4), Danıştay (1), Millet meclisi (3), Cumhuriyet senatosu (2) ve Cumhurbaşkanı (2) üye seçmektedir[201].

[199] Tanör, a.g.e, s. 395.
[200] Parla, a.g.e, s. 69.
[201] Tanör, a.g.e, s. 404.

Anayasa Mahkemesinin asıl görevi yasaların ve meclis iç tüzüklerinin anayasaya uygunluğunu denetlemektir. Anayasa Mahkemesi anayasayı değiştiren yasaların biçim ve esas yönünden denetimi yetkisini kendinde bulmuş, böylece tali kurucu iktidarın asli kurucu iktidara oranla sınırlı yetkili olduğuna, anayasa değişikliklerinin anayasanın esprisine (özüne) aykırı olamayacağına hükmetmiştir[202]. Bunun yanında siyasal partilerin denetlenmesi, parti kapatma davalarına bakması ve yüce divan sıfatıyla yargılama yapması yetkileri de Anayasa Mahkemesine verilmiştir. Görüleceği üzere özellikle siyasal partiler ve temsilcileri gibi seçilmişleri denetleme ve yargılama gibi önemli görevlerin atanmışlara verilmesi, siyaset üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olacaktır. Bu durumda seçilmişler karşısında atanmışların bir üstünlüğü meydana gelmektedir ki bu da halk iradesinin sınırlandırılması demektir. Kaldı ki mahkeme kararlarının kesin olup yasama, yürütme, yargı organları ve idare makamlarını bağlaması siyaset adına oldukça sınırlayıcıdır. Bu durumun sonucu Türk siyaseti örneğinde anayasa mahkemesinin siyasi bir organ hüviyeti sergilemesi şeklinde tezahür etmiştir. Çünkü amacı iktidarın kötüye kullanılmasından çok devletin yani merkezin ideolojik karakterinin korunmasını sağlamak olmuştur.

2.5.4. Milli Güvenlik Kurulu

Yeni Anayasaya egemen olan siyasal iktidara güvensizlik anlayışının, yukarıda belirtilen kurumların dışında, diğer bir tezahürü de Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) oluşturulmasıdır. 1961 Anayasasının ilgili maddesine göre (md.111) Cumhurbaşkanı, Bakanlar ve Kuvvet temsilcilerinden oluşan MGK, "milli güvenlikle ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere, gerekli temel görüşleri bakanlar kuruluna bildirir"[203] hükmü getirilmiştir.

Dolayısıyla bu hükümle beraber seçilmiş iktidarın yanında yüksek komuta kademesine de hükümette rol verilmiş ve askerlerin siyasetteki konumu bir bakıma meşrulaştırılmıştır. Tanör'ün de belirttiği gibi kurulun kararları hukuken bağlayıcı ve

[202] Tanör, a.g.e, s. 403.
[203] Parla, a.g.e, s. 88.

uygulanması zorunlu olmasa da siyasal ve moral açıdan son derece etkilidir[204]. En azından askerin siyasette emredici bir konuma gelmesine zemin teşkil etmektedir.

1971'de MGK'nın sürekli üyelerine başbakan da eklenmiş, Genelkurmay başkanı 'anayasa maddesi protokolünde' bakanların önüne geçmiştir[205]. Bu dönemdeki bir diğer önemli değişiklik de MGK'nın görevlerini tarif eden 111. maddenin son cümlesinin, 12 Mart 1971 müdahalesinden sonraki restorasyon döneminde, kurula 'kuvvet temsilcileri katılır' ibaresinin yerine 'kuvvet komutanları katılır', MGK 'hükümete yardımcılık eder' ibaresi de 'tavsiye eder' olarak değiştirilmesidir[206]. Bu değişikliklerden açık biçimde anlaşılacağı gibi, MGK'nın sivil siyaset üzerindeki işlevi ve ağırlığı daha belirgin hale getirilmiştir. Parlamenter demokrasilerde temel kural silahlı kuvvetlerin sivil otoriteye bağlı olmasıdır. Ancak 1961 Anayasasıyla sivil otorite karşısında askeri bürokrasiye belirli bir özerklik verilmekle kalınmamış, yerine göre sivil otoriteye görüş dikte edebilecek bir konum sağlanmıştır.

Burada üzerinde durulması gerekli bir husus da 'milli güvenlik' kavramıdır. Ahmad'ın ifadesiyle "milli güvenlik öylesine geniş ve her şeyi kapsayan bir kavramdı ki paşaların kabinenin önüne getirilen hemen her konuda söyleyecek bir şeyleri vardı"[207]. Bu çerçevede MGK'nın sivil üyelerinden birinin de çalışma bakanı olması hayli ilginçtir. Çünkü o günlerde yavaş yavaş geliştiği görülen işçi sınıfının grev, direniş gibi eylemlerinin de milli güvenlik konsepti içinde değerlendirildiğini gösteriyordu[208].

Son olarak belirtmek gerekirse MGK'nın kurulması ve etkinliğinin arttırılmasıyla birlikte askeri bürokrasinin görev ve uzmanlık alanıyla ilgili görüşlerini bakanlar kuruluna milli savunma bakanı aracılığıyla iletmesi teamülü terk edilmiştir. Askeri bürokrasinin üst düzey komutanlarıyla, milletin oyuyla seçilmiş parti hükümetinin bakanlarını bir araya getiren yarı sivil ya da yarı militer bir yüksek devlet konseyi yaratılmıştır[209].

---

[204] Tanör, a.g.e, s. 400.
[205] Parla, a.g.e, s. 89.
[206] Ayşe Hür, "MGK İkinci Cumhuriyeti Siyasal Partilerden Koruma Aracı mı", **Taraf,** 26.10.2008.
[207] Ahmad, Modern Türkiye'nin… a.g.e, s. 156.
[208] Hür, a.g.e.
[209] Parla, a.g.e, s. 87.

Cumhuriyetin kuruluşundan ilk askeri darbenin yaşandığı 1960 yılına kadar ki zaman dilimini merkez çevre ilişkileri açısından özetlemek gerekirse şöyle bir tablo çizmek mümkündür: Kurtuluş savaşının olağanüstü koşullarında işgale karşı yürütülen mücadele merkez ve çevre arasındaki ayrılığın yerini bir müddet işbirliğine bırakmasına yol açmıştır. Merkezi elitlerin öncülük ettiği mücadele boyunca hemen hemen tüm toplumsal kesimler ortak bir amaç doğrultusunda ittifak içinde hareket etmişlerdir. Ancak savaşın ardından tarihsel konumlarının etkisiyle asker-sivil bürokrasi merkezi kontrolü ele almıştır. Batılı anlamda seküler bir ulus ve ulus devlet yaratmak isteyen bu elitler yeni bir siyasal sistem kurarak bu doğrultuda toplumu dönüştürmeye/değiştirmeye girişmişlerdir. Neticede merkez çevre ikiliği tekrar gün yüzüne çıkmış ve sonraki süreçte neredeyse tüm toplumsal siyasal gelişmeler bu eksen etrafında gelişmiştir. Cumhuriyet tarihinin ilk isyanı, ilk muhalefet partisinin kurulması, çok partili sisteme geçiş ve ardından yaşanan askeri darbe bu minvalde zikredilebilir.

Çok partili sisteme geçilmesi ve Demokrat Partinin iktidara gelmesi merkez çevre ilişkileri bağlamında bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Çünkü o zamana dek merkezden uzak tutulan toplumsal kitleler, DP hamlesiyle merkeze yerleşmişlerdir. Bu salt bir yönetim değişimi olmaktan öte bir zihniyet ve değerler değişimi demekti. Zira DP ve temsil ettiği toplumsal kesimler Kemalist elitlerden bu değerler vasıtasıyla ayrılmaktaydılar. 27 Mayıs askeri darbesi kadim merkezin toplumsal ve siyasal denetimi tekrar ele geçirme girişimidir. Darbeden sonra kurulan yeni anayasal sistemle siyasal iktidarların alanı kısıtlanırken, bireysel ve örgütlenme bazında geniş haklar ve özgürlükler getirilmiştir. Bu düzenlemelerle siyasal sistemin demokratik değerler doğrultusunda evrilmesi devletin merkezini farklı görüş ve kesimlere açmıştır. Yani merkez eskisi kadar güvende değil, çevre de merkeze o kadar uzak değildir.

3. BÖLÜM: DAĞILAN MERKEZ DÖNÜŞEN ÇEVRE

1960 sonrası Türkiye'de her yönüyle hızlı değişimin yaşandığı bir dönemdir. DP'nin başlattığı iktisadi kalkınma ve tarımda makineleşmeyle beraber geleneksel toplum yapısı çözülmeye başlamıştır. Aynı zamanda hızlı bir kentleşmenin eşlik ettiği bu süreçte geleneksel kalıplar yerini modern politik tercih ve davranışlara bırakmaya başlamıştır. Erken Cumhuriyet dönemine hâkim olan modern, laik ve otoriter merkezle geleneksel, dinsel çevre arasındaki çift boyutlu kutuplaşma yerini çok boyutlu girift bir yapıya bırakmaya başlamıştır. Gerek sosyolojik gerekse siyasal ve iktisadi alanda meydana gelen gelişmeler yöneten yönetilen ilişkileri bağlamında merkez çevre ikiliğini de dönüştürmüştür.

3.1. Kırdan Kente Göç ve Sosyo-Kültürel Değişme

Modernleşme ve sanayileşme sürecinin ortaya çıkardığı toplumsal gelişmeler/değişmeler ele alınırken genellikle başvurulan temel kavramlar; şehir, göç ve toplumsal değişme kavramlarıdır. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de üzerinde en çok durulan meselelerden biri de kırdan kente özellikle büyük şehirlere yönelen kitle halindeki nüfus hareketleridir. Cumhuriyet sonrası toplumsal dönüşüm süreci incelenirken göç, şehirleşme ve değişim konularına sıklıkla müracaat edilmesini bu olgulara denk düşen sosyal gerçekliklerin gittikçe belirgin hale gelmesi ile açıklamak mümkündür.

3.1.1. Türkiye'de 1950 Sonrası Kırdan Kente Göçü Hızlandıran Faktörler

Göç, en genel şekliyle toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal boyutta toplum yapısını etkileyen/değiştiren coğrafi yer değiştirme esasına dayanan nüfus hareketi olarak tanımlanabilir. Yazıcı'ya göre ise göç kavramı; "çeşitli faktörlere bağlı olarak nüfusun yer değiştirmesine atıf bir, olarak kullanılagelmiştir. Ancak sanayileşme

süreçleri içerisinde hayat bulan göç olgusu; köyden, tarımdan, gelenekselden şehre, sanayiye, moderne doğru bir dönüşümü ifade etmektedir"[210].

Türkiye'de göçler çoğunlukla kırdan kente ve özellikle son yıllarda görüldüğü şekliyle kentten-kente olmaktadır. Kırdan kente göç ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kentleşme genel olarak kentlerin çekme ve kırın itme etkileriyle açıklanabilir. Yazıcı'ya göre nüfusu kente iten etkenler arasında kırsal alanda hızlı artan nüfus, yetersiz toprak, düşük verimlilik, doğal afetler, toprağın miras yoluyla parçalanması ve belli ellerde yoğunlaşması, tarımda makineleşme sonucu ortaya çıkan issizlik sayılabilir. Nüfusu kente çeken etkenler olarak ise kır-kent gelir farklılığı, kentin çekiciliği, daha iyi eğitim ve sağlık istemi, iş bulma ümidi, kentlerdeki daha yüksek yaşam standardı ve toplumsal, kültürel olanaklardan yararlanma belirtilebilir[211].

Sami Öngör'e göre Türkiye'de kırdan kente akan nüfus hareketleri başlıca üç sebebe dayanmaktadır. Bunlar:

- Toprak yetersizliği ve verim düşüklüğü
- Son 20 – 30[212] seneden beri özellikle büyük şehirlerde toplanan endüstrileşme hareketleri ve bunun yarattığı iş gücü talebi
- Birikmiş parasına daha elverişli işletme imkânları aramak, olgunluk yaşında aileleri ile sosyal şartları daha elverişli bir yerde, büyük şehirde yaşamak arzusudur [213].

İkinci Dünya savaşı sonrası döneme denk düşen on yıllık DP iktidarı, Türkiye'nin ekonomik, siyasi ve askeri olarak kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmeye başladığı bir dönemdir. Truman Doktrini ve Marshall Planı bu bütünleşmeyi başlatmış, 1952 yılında NATO'ya üye olunmasıyla da süreç en yüksek noktaya ulaşmıştır. Türkiye'de çok partili düzene geçilirken devletçilik ilkesi kısmen de olsa terk edilerek liberal ilkeler benimsenmişti. Bu dönemde liberalizmin daha çok DP tarafından savunulduğu

[210] Erdinç Yazıcı, "Yirminci Yüzyılda Gelenekten Moderniteye Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler", GÜ, **İİBF Dergisi**, Özel Sayısı, 2002, s. 236.
[211] Yazıcı, a.g.e, s. 237.
[212] 1940 sonrası süreç vurgulanmaktadır.
[213] Sami Öngör, "Türkiye'de İç Göçler Karşısında Yüzbinden Fazla Nüfuslu Şehirlerin Durumu", http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/20/1/11_Sami_ONGOR.pdf, (01.12.2009)

bilinse de 1947 yılında parti programında yapılan değişikliklerle CHP de bu yönde yumuşama emareleri göstermiştir[214].

Yukarıda belirtilen anlaşmalar doğrultusunda özellikle 1950'den sonra Türkiye artan biçimde başta ABD olmak üzere batılı ülkelerden dış yardım almaya başlamıştır. Bu yardımların büyük çoğunluğu alt yapı yatırımlarında ve tarım makineleri alımında kullanılmıştır. Örneğin 1948 yılında toplam traktör sayısı 1750 iken 1962 yılına gelindiğinde bu sayı 43747'ye ulaşmıştır. Yine aynı dönemde biçerdöver sayısı ise 1994'ten 6072 ye çıkmıştır[215]. Buna mukabil aynı yıllarda tarımda 2,5 milyon çift hayvan kullanılmaktaydı ve traktör sayısındaki artışa rağmen tarımda kullanılan hayvan sayısında bir değişiklik olmamıştır. 1946 ile 1955 yılları arasında toplam ekili alanlar 9,5 milyon hektardan 14,2 milyon hektara genişleyerek %50 oranında bir artış gösterirken aynı dönemde nüfus sadece %20 artmıştır[216].

Görülmektedir ki artan traktör sayısı beraberinde tarım alanlarının da genişlemesini getirmiştir. Yani yeni arazilerin tarıma açılmasında traktör kullanımı oldukça etkiliydi. Ancak tarımda makineleşmenin artması büyük toprak sahiplerinin ve yüksek geliri olan çiftçilerin traktör kullanımına ağırlık vermesi demektir. Bu durum arazisi olmayan ortakçı veya kiracı durumundaki aileler ile az bir araziye sahip olanlar için statülerini kaybetmelerine, topraksız kalmalarına yol açmıştır. Zira onların gördüğü işi artık daha kısa sürede ve daha az maliyetle traktörler görmeye başlamıştır. Dolayısıyla büyük toprak sahipleri ortakçı veya kiracıyla çalışmaktansa traktör almayı ve kullanmayı tercih etmişlerdir. Neticede traktörün tarıma girmesiyle beraber makine kullanımı insan emeğinin yerini almaya başlamıştır. Keleş'e göre "bir traktörün tarımdan ayırdığı insan sayısı 3, 5, 7 ve 9 olabileceği kabul edilirse, bunun ortalaması 6 olarak göz önüne alındığında ve tarım kesiminde çalışan bir ailenin de 6 kişi olduğu varsayılırsa, bir traktörün 36 köylüyü tarımdan uzaklaştıracak güçte olduğu ifade edilebilir"[217]. Bu durumda tarımda makineleşme kırdan kente göçü

[214] Taner Timur, "Osmanlı Mirası", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2003, İstanbul, s. 34.
[215] Sayısal veriler: Ahmad, Modern Türkiye'nin… a.g.e, s. 141.
[216] Keyder, a.g.e, s. 180.
[217] Ruşen Keleş, "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 25, sayı: 4, yıl: 1970, s. 61.

artıran ve şehirleşmeyi hızlandıran en önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dış yardımların bir diğer yatırım alanı ise yol ve altyapı çalışmalarıydı. Bu dönemde Kemalist modernleşme programının temellerinden biri olan demiryolu yapımı neredeyse durma seviyesine gelmiş ve karayolu yatırımına ağırlık verilmeye başlanmıştır. Türkiye'de bu dönemde sadece 1600 km sert yüzeyli yol bulunmaktaydı. Ancak ABD'nin teknik ve mali yardımıyla on yıl içerisinde 5400 km çift şeritli sert yüzeyli yol yapılmış, ayrıca mevcut yollarda yapılan ıslah çalışmalarıyla yeni yolların toplamı 53 bin km den 137 bin km'ye çıkmıştır[218]. Yeni karayolu ağı ile ülke birbirine eklemlenmiş ve kırsal bölgeler özellikle köyler dışa açılmıştır. Karayolu taşımacılığının yaygınlaşması aynı zamanda kamu taşımacılığından özel mülkiyet taşımacılığına geçilmesi anlamına gelmekteydi. Çünkü Zürcher'in de belirttiği gibi "kamyon ve otobüslerin çoğu özel mülkiyetin elinde demiryolları ise devlet mülkiyetinde idi"[219]. "Şehirlerarası ve köy – şehir arası yolcu ve mal taşımanın en çok kullanılan araçlarından biri olan kamyon ve otobüs sayısı 1953–1965 yılları arasında, sırasıyla %187 ve %274 oranında artmıştır"[220]. Yukarıda belirtildiği gibi karayolu ağında da benzer gelişmeler görülmekteydi. Dolayısıyla bu faktörler topraktan kopan köylüler için şehirlere daha kolay ulaşma imkânlarını sağlamıştır.

DP milletvekillerinin çoğu kırsal kökenli mahalli siyasetçilerdi ve toplumsal tabanlarıyla yakın ilişki içerisindeydiler. Bu nedenle 1950'lerin başında Türkiye nüfusunun %80'inin tarımla meşgul olduğu ve GSMH' nin yüzde 50'sinin tarımdan sağlandığı göz önüne alındığında hükümetin tarım yatırımına ağırlık vermesi oldukça makul görünmektedir. Ancak DP temel tarım politikası tarım arazilerinin arttırılması yoluyla üretimin yükseltilmesine dayanmaktaydı. Bu bakımdan sulama ve suni gübreleme gibi uzun vadeli alt yapı çalışmalarından ziyade günü kurtarmaya yönelik politikalar benimsenmiştir. Beklendiği gibi bu politikalar kısa vadede başarılı olmuştur. Özellikle 1950 ve 1954 yılları arasında olumlu hava koşullarının etkisiyle tarımsal üretimde patlama yaşanmıştır. Buna bir de savaş sonrası dış pazarlardan

[218] Sayısal veriler: Zürcher, a.g.e, s. 326.
[219] Zürcher, a.g.e, s. 327.
[220] Keleş, a.g.e, s. 62.

gelen yüksek gıda talebi eklendiğinde hem Türkiye açısından hem de tarım üreticisi nüfus açısından oldukça kazançlı bir dönemdir. Tarım kesimindeki bu artışa paralel olarak ekonomi de %11–13 gibi yüksek bir oranda büyüme göstermiştir. Ancak "üretimdeki artışın sadece yüzde 7'si ıslah çalışmalarından, yüzde 36'sı artan ekim alanlarından, yüzde 32'si hava koşullarından, yüzde 10'u makineleşmeden ve yüzde 10'u da taşımacılıktan kaynaklanıyordu"[221].

Ne var ki bu olumlu koşullar çok fazla sürmemiş ve kısa vadeli tarım politikalarının zaafı ortaya çıkmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi tarım ürünleri ihracatının, büyüyen iç pazarın ithalat gereksinimini karşılamada yetersiz kaldığı görülmüştür. İkinci olarak ise tarım sektöründe ekilen alandaki genişleme yavaşlamış hatta 1960'lı yıllara gelindiğinde durmuştur[222]. Böylece üretimi hızlı arttırma yollarının tıkanmasıyla birlikte ekonomi de bunalıma girmiştir. Sonuçta tarımdaki verimin düşmesi ve makineleşmenin etkisiyle artan işsizlik, 1950'lerden itibaren kırdan kente göçü tetiklemiş, 1960'lı yıllarda ise göç, büyük oranlara varmıştır.

Bu dönemde şehre gelen ilk göçmen dalgası içinde yer alanların çoğu mevsimlik işçilerden oluşmaktaydı. Ancak bayındırlık ve inşaat çalışmalarında görülen artış kalıcı göçlere kapı aralamıştır. Yani gelenler artık şehirlere yerleşmekte ve sadece hasat zamanlarında köylerine dönmekteydiler. 1954'ten sonra ise önce hizmet sektörü, ardından sanayi, göçmenler için önemli istihdam alanları olmuştur. Küçük sanayi kuruluşlarının ardından büyük fabrikaların ortaya çıkmaya başlamasıyla 10'dan fazla işçi çalıştıran fabrikaların sayısı 163000'den 324000'e yükselmiştir[223].

Bunlara paralel olarak sosyal sigorta mevzuatının uygulandığı işçi sayısı 1937'de 180.374 den 1960'da 620.900'e, 1965'de 876.435'e ve 1969'da da 1.167.611'e yükselmiştir[224]. Oransal olarak ifade edilirse 1927–1950 arası sanayide istihdam edilen işgücü oranı yüzde 9'dan yüzde 10'a, hizmet sektöründe istihdam edilen işgücü oranı yüzde 10'dan yüzde 12'ye yükselmiştir. Aynı dönemde tarımsal üretimin

[221] Ahmad, Demokrasi Sürecinde… a.g.e, s. 173.
[222] Margulies ve Yıldızoğlu, a.g.e, s. 299.
[223] Keyder, a.g.e, s. 188.
[224] Keleş, a.g.e, s. 64.

ulusal üretim içindeki payı yüzde 49'dan yüzde 45'e düşerken, sanayi üretimi yüzde 14'ten yüzde 18'e yükselmiştir[225].

1950 yılında istihdam edilen işçi sayısı 502.000 iken 1970 yılına gelindiğinde bu sayı 1.396.000'e yükselmiştir. Yine benzer biçimde iş yeri sayısı da 2.675'ten 3.267'ye yükselmiştir[226]. Bu veriler göz önüne alındığında işçi sayısında yaklaşık olarak %150 oranında, işyeri sayısında ise %30 oranında bir artış olduğu görülmektedir. Bu bakımdan 1950 ve 1970 yıllarını kapsayan dönemin Türkiye'de sanayileşmenin yaşandığı bir dönem olduğunu ileri sürmek yanlış olmasa gerek. İkinci olarak işyeri sayısındaki %30'luk artışa rağmen işçi sayısının %150 gibi yüksek bir oranda artmış olması kent nüfusunun göçlerden dolayı sanayileşmeden daha hızlı arttığını göstermektedir.

DP ikinci iktidarı döneminde liberal politikalardan vazgeçilmesiyle birlikte ithalat kısıtlanması şehirlerdeki yerli sanayinin gelişmesine ve tarımdan daha hızlı büyümesine yol açmıştır. Dolayısıyla gelişen sanayiyle beraber artan iktisadi canlılık ve istihdam olanakları, kırda yaşam koşulları bozulan nüfus için daha cazip bir alternatif haline gelmiştir. Keyder'e göre "1950'lerde her on köylüden biri şehre göç etmişti ve bu mekânsal hareketlilik, fiziki mesafeleri ortadan kaldıran ve merkez ile çevrenin kültürünü hoyratça karşı karşıya getiren ülke içi bütünleşmenin gerçek başlangıcıydı. Bu kitlesel göçün yavaşlamaya başladığı 1970'lerin sonuna gelindiğinde, Menderes'in kurduğu karayolu ağı kültürel duvarları yıkmış ve seçkinlerin geleneksel ayrıcalık iddialarının çoğunu silip süpürmüştü"[227].

3.1.2. Göç ve Yeni Bir Yaşam Biçimi: Gecekondu

Modernleşme ve sanayileşme olgusu hem kentlerde hem de kırda meydana gelen toplumsal değişmelerin ana nedenlerinden biridir. İlk bakışta sanayileşme ile göçün birebir ilgili olduğu gibi bir izlenim ortaya çıksa da Türkiye'de 1950 sonrası göçlerin

[225] Ahmet İçduygu, İbrahim Sirkeci ve İsmail Aydıngün, "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi", http://www.migrationletters.com/sirkeci/Icduygu_Sirkeci_Aydingun_1998_turkiyede_icgoc.pdf, (01.12.2009)
[226] İçduygu, Sirkeci ve Aydıngün, a.g.e, s. 229.
[227] Keyder, a.g.e, ss. 190–191.

nedenlerinin başında kırsal yapının çözülmesi gelmekteydi. Kırsal yapını çözülmesi aynı zamanda geleneksel değerlerin de çözülmesi anlamına gelmekteydi. Neticede çözülen geleneksel değerler yerini modern toplumsal ve politik davranışlara bırakmaktaydı.

Türkiye'de 1950'den itibaren kırdan kente doğru başlayan göç, 1960'lı yıllarda büyük oranlara varmıştır. Gerçekten de 1960'tan sonra kentsel nüfus artışı, genel nüfus artış oranını geride bırakmış; sanayi kentlerinin nüfusları üç hatta dört katına çıkmıştır[228]. Burada şunu belirtmek gerekir ki bu dönem göçlerinin karakterini oluşturan emek göçü yeni bir olgu değildi. Ancak göçün biçimi değişmişti. Çünkü eskiden göç eden kişiler, söz gelimi Ereğli maden ocaklarında yılın belirli zamanında çalıştıkları halde, esas itibariyle köyde yerleşiktiler. Oysa şimdi kente sürekli kalmak için göç ediliyor ve köye sırf mevsimlik işler için dönülüyordu[229].

Bu bağlamda en fazla göç alan iller bekleneceği gibi Türkiye'nin büyük, gelişmiş şehirleridir. Bunların en başında İstanbul ve ardından sırasıyla Ankara, İzmir ve Adana gelmekteydi. 1960 yılı nüfus sayımına göre doğduğu ilin dışında başka bir yerde yaşayan kişilerin oranı yaşadığı ilin nüfusuna göre şöyledir: İstanbul %445, Ankara %332, İzmir %210 ve Adana%163'tür. Bu oranları mutlak sayılarla ifade edecek olursak; İstanbul'da 837.582, Ankara'da 439.147, İzmir'de 223.227 Adana'da ise 124.611 kişi göçmen durumundadır. Bu ilk dört ilde yaşayan göçmen nüfusu toplamda 1.624.567 kişi etmekte ve bu miktar, Türkiye'de 1960 yılında doğum yerinde yaşayan insan sayısının biraz fazlasıdır[230].

Bu gelişmeler dikkate alındığında, Türkiye'de aynı zamanda hızlı bir kentleşme sürecine girildiğini de göstermektedir. Ruşen Keleş'e göre kentleşme "sanayileşmeye ve iktisadi gelişmeye paralel olarak şehir sayısının artması ve mevcut şehirlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplumda artan oranda örgütleşme, işbölümü ve uzmanlaşama yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde şehirlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi süreci olarak tanımlanabilir"[231]. Ancak bir yandan nüfusun

[228] Margulies ve Yıldızoğlu, a.g.e, s. 305.
[229] Zürcher, a.g.e, s. 329.
[230] Sami Öngör, "1950–1960 Devresinde Türkiye'de İçgöçler", http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/17/3/13_Sami_ONGOR.pdf , (01.12.2009)
[231] Keleş, a.g.e, s. 42.

doğal artış hızı diğer yandan kentlerin hızla büyümesi ve kalabalıklaşması çeşitli ekonomik, sosyal ve yönetimsel sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Mübeccel Kıray'a göre göç ve yerleşme biçimi, modern öncesi kentlerde, çağdaş sanayileşmiş kentlerinkinden farklı özellikler göstermektedir. Çağdaş endüstriyel kentlerde göçenler önce geçiş alanlarına yerleşmişler ve sonradan kentsel sisteme adapte olmuşlardır. Çağdaş olmayan kentlerde ise kırlardan göçenler kentin kenarlarına yerleşmişlerdir[232]. Bu doğrultuda gecekondular, "tarımda pazara yönelik üretime geçişin görsel olarak hızlandığı ve kentteki nüfus yığılmasının hızla artmasına karşılık yavaş bir sanayileşmenin gerçekleştiği toplumlarda ortaya çıkmıştır"[233].

İbrahim Yasa'ya göre, "gecekondu bir takım kişilerin genellikle kendilerinin olmayan topraklar üzerinde, kısa zamanda izinsiz, imar mevzuatına aykırı ve sağlık koşullarından yoksun olarak yapmış veya yaptırmış olduğu bir konuttur"[234]. Bu tanımlama ilk bakışta gelişmiş kapitalist batı toplumlarındaki teneke mahalleleri çağrıştırsa da Türkiye'de gecekondular bir takım farklı özelliklere sahiptir. Öncelikle gecekondu evleri küçük ve ilkel olmakla beraber, sıradan bir köy evine göre daha büyük ve moderndiler. Ayrıca genellikle küçük bir bahçeyle de çevrilmişlerdi. İkinci olarak, batının büyük kentlerindeki teneke mahalle sakinlerinin, umutsuz ve çaresiz durumda olup kendilerini toplumun bir parçası hissetmemelerine karşılık, Türkiye'deki gecekondu semtlerinde yaşayan insanlar daha üst sınıflara çıkmaya ve toplumla bütünleşmeye istekliydiler. Üçüncüsü ise gecekondu toplumunun beraberinde getirdiği geleneksel davranış ve yaşayış kalıplarının fazlaca değişime uğramadan varlığını sürdürmesidir[235].

1960'lı yılların sonunda Ankara'da nüfusun %59'u, İstanbul'da %45'i ve İzmir'in de %33'ünün gecekondularda yaşadığı tahmin edilmekteydi [236]. Bu nüfus içindeki

---

[232] Mübeccel Kıray, "Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşememe", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 27, sayı: 3, yıl: 1972, s. 561.
[233] Kıray, a.g.e, s. 562.
[234] İbrahim Yasa, "Gecekondu Ailesi", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 25, sayı: 4, yıl: 1970, s. 9.
[235] Zürcher, a.g.e, ss. 392–393.
[236] Cevat Geray, "Urbanization İn Turkey", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 224, sayı: 4, yıl: 1969, s. 168.

aileler genel olarak köyden kopmuş fakat köyleriyle olan bağlarını tamamen koparmış değildiler. Bu haliyle gecekondu ailelerinin temel niteliği köy ile kent kültürü arasında bir geçiş aşamasında bulunmalarıydı. Yasa'nın gecekondu aileleri üzerine yaptığı araştırmaya göre bu aileler, bir yandan çocuğuna eski yazıyı öğretmeyi, onu kuran kursuna göndermeyi görev sayarken bir yandan da çocuklarını çağdaş toplumun isteği bir meslek alanına yöneltmeye çalışmaktaydılar[237]. Zira kırdan kente göç edenler, kırda kalmayı tercih eden daha tutucu ve yeni fikirlere kapalı yaşlı kesime göre kır toplumunun genç, aktif ve girişken üyeleriydi[238]. 'İstanbul'un taşının toprağının altın' olduğu inancı kente göç edenlerin girişimci ve yükselmeye açık zihin dünyalarını ifade etmekteydi. Göçmen nüfusun bu dinamik yapısı sonraki yıllarda kendini gösterecek olan ve daha çok esnaflık ve küçük girişimciliğe dayalı kentli orta sınıfın temellerini oluşturmuştur. Keyder'in de belirttiği gibi bugünkü Türkiye'nin nüfuzlu sanayicilerinin çoğunun iş hayatına atıldıkları ya da asıl birikimlerini sağladıkları dönem 1950'lerdir ve bu kişiler içinde yer alanların bazıları köyden şehre göçenlerin izini takip etmişti[239].

Türkiye'de 1950–1970 yıllarını kapsayan zaman dilimi genel olarak değerlendirildiğinde hızlı bir sosyo-kültürel ve iktisadi değişimin başladığı görülmektedir. Bu dönemde tarımsal verimlilik ve gelirlerdeki düşüş, tarımda makine kullanımına gidilmesiyle kırsal yapı çözülmeye yüz tutmuştur. Bu çözülme beraberinde kırdan kente kitlesel bir göç başlatmış ve kenti, kent yaşamını öne çıkarmıştır. Diğer yandan kırsal çözülmenin yanında sanayileşmeyle birlikte kentlerdeki iş ve daha iyi yaşam olanakları, göçü teşvik eden ve kentlerin çekme özellikleri olarak belirtilebilecek bir diğer unsur olarak ortaya çıkmıştır.

Artan göç kentleşmeyi hızlandırmış fakat kentlerin kapasitesi yeni gelenleri karşılamaya yetmediğinden bir takım olumsuz koşullar ortaya çıkarmıştır. Bunların en başında da yer edinme, barınma sorunu olan gecekondulaşma gelmektedir. Kente yeni gelenlerin yaşam alanı haline gelen gecekondu semtleri kent ve kır kültürünün bileşimi olan, fakat daha çok kısal özellikler taşıyan melez bir kültür ortaya çıkarmıştır. Çünkü kente gelenler kente ait modern yaşam biçimine hemen adapte

[237] Yasa, a.g.e, s. 15.
[238] Geray, a.g.e, s. 170.
[239] Keyder, a.g.e, s. 191.

olmaktan ziyade beraberinde getirdikleri geleneksel değerlere tutunmayı tercih etmişlerdir. Neticede merkez ve çevre kültürü olarak da niteleyebileceğimiz kır ve kent kültürü ilk defa birbiriyle karşı karşıya gelmiştir.

Belirtilmesi gereken diğer bir husus ise sanayi ve göçün bileşiminden bir işçi sınıfı ve hareketinin doğacağı beklentilerinin boşa çıkmış olmasıdır[240]. Şerif Mardin'in 1968 yılında İzmir'deki Sümerbank işçileri üzerinde yaptığı araştırmanın bulguları bu önermeyi doğrular niteliktedir: 'Kendinize baktığınız zaman kendinizi nasıl görürüsünüz? sorusuna işçilerin %50'si Türk, %37,5'i de müslüman cevabını vermiştir. Bunun yanında diğer alternatifler olan İzmirli, işçi gibi tercihler ise sırasıyla %3,6 ve %6 gibi oldukça düşük oranlarda kalmıştır[241]. Dolayısıyla etnik aidiyet ve din gerek toplumsal gerekse de bireysel düzeyde hala kimliğin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

Özellikle ilk dönem göçlerle kentlere gelen göçmenlerin siyasal tercihleri önceki dönemle birebir örtüşmekteydi. Yani köyündeyken DP'ye oy verenler, kentlere yerleştiklerinde çoğunlukla AP'ye oy vermişlerdir. A. Eşref Turan'ın aktardığına göre Karpat'ın Rumelihisarı semtinde yaptığı ve 1961–1965 seçimlerini esas alan çalışmasında AP'nin, CHP'den daha çok oy aldığı ortaya çıkmıştır. Bu seçimlerde AP'nin ülke genelindeki oyu %46,5 iken gecekondudaki oy oranı %61'dir. Özbudun'un yaptığı bir çalışmayla da benzer durumun İstanbul, Ankara ve İzmir'deki tüm gecekondularda var olduğu görülmüştür[242]. Bu bakımdan göçmenler arasında geleneksel değerlerin hala canlılığını koruduğu ve siyasi bağlılıklarının değişmediği görülmektedir. İkinci olarak ise sanayi sektörü kente gelen işgücünün tamamını içine alabilecek düzeyde olmadığından, gecekondu bölgelerinde ikincil sektör[243] olarak adlandırılan yeni iş kolları ortaya çıkmıştır. Bunların en bilinen örnekleri esnaflık, işportacılık, hamallık, kapıcılık, ayakkabı boyacılığı vb. işlerdir. Bu bakımdan 1960'larda kapitalizme özgü sınıf çatışması olarak ifade edilebilecek olan sınıfsal bölünmeler ikincil önemde kalmıştır. Ancak 1970'ten sonra, işçi sayısındaki artış,

[240] Keyder, a.g.e, s. 189.
[241] Mardin, Din ve İdeoloji, a.g.e, s. 161.
[242] Turan, a.g.e, s. 75.
[243] İçduygu, Sirkeci ve Aydıngün, a.g.e, s. 225.

solun yükselişi ve sendikalaşmaya paralel olarak gerçek anlamda bir işçi hareketinden söz edilebilmiştir.

Bu dönemde hızlı kentleşme, sanayi ve pazarın gelişmesiyle birlikte geleneksel sosyo-kültürel bölünmeye yenileri eklemlenmeye başlamıştır. Ayrışma boyutu bakımından asker-sivil bürokrasi ve burjuvaziden oluşan kadim merkezin yanında, köylülüğün yerine geleneksel değerlerle bezenmiş, ancak modernliğe ve değişime açık, esnaflığa ve mikro girişimciliğe dayalı yeni bir 'çevre'nin ilk belirtileri görülmeye başlamıştır. Belki daha da önemlisi Türkiye'de kentli, modern, eğitimli orta sınıfın doğuşunun ilk adımı sayılabilecek olan bu durum sonraki yıllarda daha derin ayrışmaların toplumsal zeminini teşkil etmiştir. Gerek solda gerekse de sağda yer alan siyasal partiler sosyal tabanlarının çoğunluğunu bu orta sınıftan devşirmişlerdir.

3.2. İdeolojik Bölünme: Sağ ve Sol

Türkiye'de 1960 sonrası sağ ve sol ideolojilerin siyaset sahnesine çıkmaya başladığı dönemdir. 27 Mayıs öncesinden farklı olarak artık siyasi tercihler ve görüşler bir ideoloji etrafında dile getirilmeye başlanmıştır. Bu durum Osmanlıdan beri devam edegelen mevcut siyasi kutuplaşmanın da ötesinde yeni ve farklı toplumsal bölünmeleri beraberinde getirmiştir. Türk toplumunun böyle bir sürece girmesinde kuşkusuz birçok sebep etkili olmuştur. Ancak burada genel olarak şu iki nokta belirtilmelidir ki, bunlardan ilki 1961 anayasasının getirmiş olduğu geniş haklar ve özgürlük ortamıdır. İkincisi ise bir önceki başlıkta ele alının sosyo-ekonomik ve toplumsal alanda meydana gelen değişmelerdir. Siyasi kutuplaşmaların dinamiğini oluşturan asıl etken budur. Zira Karpat'ın da belirttiği gibi Türkiye'deki siyasal ve ideolojik bölünmelerin ana sebebi geleneksel sosyo-ekonomik düzenin bozulması ve bunun yol açtığı yabancılaşma ve güvenlik ihtiyacıydı. Bu güvenlik ihtiyacını dini ve milli kimlik yoluyla giderme arayışı aşırı sağ duyarlılığı; iktisadi değişme ve sosyal

bozulmanın yarattığı uyum ve gelir dağılımı problemi ise sol, özellikle marksist ideolojileri harekete geçirmiştir[244].

3.2.1. Solun Yükselişi

Bir önceki bölümde değinildiği gibi 1961 Anayasası siyasi iktidarı sınırlandıran, kontrol altına alan bazı kurumsal mekanizmalar öngördüğü gibi, bir yandan da temel hak ve özgürlükler noktasında o zamana kadar görülmemiş güvenceler de sağlamaktaydı. Anayasasının genel esasları, temel hak ve ödevlerle ilgili genel hükümleri bu güvencelerin belli başlı esaslarını oluşturmaktaydı. Anayasanın genel esaslar başlığı altında cumhuriyetin nitelikleri sayılırken "insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti" ibareleri insan ve birey eksenli bir felsefeyi yansıtmaktaydı[245]. Temel hakların korunması ve niteliği başlıklı 10. maddenin ilk fıkrasında ise herkese dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temek hak ve hürriyetler verilmekteydi. Ancak esas yenilik, ikinci fıkrada "devlet kişinin hak ve hürriyetlerini, fert huzurunu, sosyal adalet ve hukuk devletiyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasi, iktisadi, sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar" ilkesiydi[246]. Buna göre bireylere sadece bir takım hak ve özgürlükler tanınmakla yetinilmeyip aynı zamanda bunların kullanılmasına ve geliştirilmesine imkân verecek asgari koşulların oluşturulması görevi devlete yükleniyordu. Kısacası "1961 anayasası temel hakları güvenceye bağlamak, yasama yürütme alanlarında belli bir siyasal akımın tekelleşmesini önlemek, yargıyı bağımsızlığa ve denetime kavuşturmak ve siyasal partileri anayasa güvencesine almak suretiyle devleti dizginlemek ve sivil toplumun serpilmesine olanak açmak yolunda o güne dek Türkiye'de benzeri görülmeyen bir demokratik hukuk çerçevesi yaratmıştır"[247].

---

[244] H. Kemal Karpat, "Turkish Democracy at İmpasse", **Studies on Turkish Politics and Society**, Brill, 2004, Leiden, s. 294.
[245] Tanör, a.g.e, s. 379.
[246] Tanör, a.g.e.
[247] Eroğlu, a.g.e, s. 147.

Bu durum o zamana dek baskı altında tutulan ya da kendini dışa vurmayan birçok siyasal talebin gün yüzüne çıkmasına müsait bir zemin oluşturmuştur. Bu çerçevede 1960'lar her türlü siyasal ve toplumsal meselenin tartışıldığı canlı bir entelektüel hayata sahne olmuştur. Bu dönemde "çeşitli kitap dergi ve gazetelerde tartışılan konu başlıklarını makro düzeyde şu kavramlar oluşturuyordu: çağdaşlaşma, az gelişmişlik, feodalizm, Asya tipi üretim tarzı, Osmanlı toprak sistemi, köy sorunu, bağımsızlık, toprak reformu, yabancı sermaye, sosyal adalet, kalkınma, sanayileşme, doğu sorunu, planlama, kalkınma modelleri ve bunlara bağlı olarak milliyetçilik ve milliyetçiliğin çeşitli yorumları"[248].

Hiç kuşkusuz serbestlik ortamında boy gösteren ilk akımlardan biri sol ideoloji olmuştur. Türkiye'de solun tarihi kökleri Osmanlı'nın son dönemlerine kadar uzansa da etkin bir siyasal güç olarak ortaya çıkışı yukarıda belirtilen koşullar altında 1960 sonrasına tekabül etmektedir. Kaldı ki tartışmalara konu olan meselelerin birçoğu solun ilgi alanına girmekteydi. Bu çerçevede sol temel olarak iki ana tez etrafında gelişmiştir. Bunlardan ilki Yön Devrim grubuydu. İkinci grup ise Türkiye İşçi Partisinde (TİP) örgütlenen ortodoks marksistlerdi.

Yön-Devrim grubu olarak adlandırılan solcular marksizmi reddeden bir sosyalizm anlayışını benimsemişlerdir. Dayandıkları başlıca toplumsal güç Atatürkçü, ilerici, antiemperyalist aydınlar ve öğrencilerdir. Kendilerine öncelikle Türkiye'yi tam bağımsızlığa kavuşturmayı ve ardından hızlı bir kalkınma gerçekleştirmeyi hedef edinmişlerdi. Temel stratejileri ise parlamento dışı güçleri harekete geçirerek ilerici bir diktatörlük kurmaktı[249]. Ortodoks marksistler olarak niteleyebileceğimiz ikinci grup solcular ise ileride daha ayrıntılı ele alınacağı gibi siyasal parti çatısı altında örgütlenerek farklı bir yöntem benimsemişlerdi. Temel ideoloji olarak marksizmi referans alan bu grubun başlıca toplumsal dayanağı işçi sınıfıydı. Stratejisi ise halkı olabildiğince örgütleyip siyasal mücadeleye katarak seçimle iktidara gelmekti. Böylece tam bağımsız demokratik bir sosyalizm kurulmuş olacaktı[250].

---

[248] H. Bayram Kaçmazoğlu, **27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 46–47.
[249] Eroğlu, a.g.e, s. 148.
[250] Eroğlu, a.g.e, s. 149.

Özdemir göre "siyasi planda birincilerin tezi Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Müdafaai Hukuk Grubu, CHP yolunun sürdürülmesini, yani köktenci reformlar yapabilecek tek parti yönetimini; öteki ise Prens Sabahattin'in, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, TCF, SCF ve DP yolunu, yani muhafazakâr partilerin çoğunlukta ve yönetimde olduğu bir rejimi amaçlamaktaydı"[251].

3.2.1.1. Yön-Devrim Grubu

Yön-Devrim grubu, Yön Dergisi etrafında toplanan sayı ve özellik bakımından o zamanın en tanınmış aydınlarını bünyesinde barındırıyordu. "20 Aralık 1961 tarihinde bir bildiri ile yayın hayatına başlayan Yön Dergisi'yle birlikte yayınlanan Yön bildirisini önce 164 ve daha sonra 878 kişi olmak üzere toplam 1042 kişi imzalamıştır ki bunlar arasında ünlü gazeteciler, profesörler, milletvekilleri, yargı görevlileri de bulunmaktadır"[252]. Bildiri, Türkiye'nin ekonomik sosyal sorunlarını sıraladıktan sonra bunlardan çıkış yoluna değinmekte ve şunu vurgulamaktaydı: "Kalkınma felsefemizin harekât noktaları olarak bütün imkânlarımızı harekete geçirmeyi, yatırımları hızla artırmayı, iktisadi hayatı bütünüyle planlamayı, istismarı kaldırmayı ve demokrasiyi kitlelere mal etmeyi zaruri sayıyoruz. Varmak istediğimiz bu amaçlara yeni bir devletçilik anlayışıyla erişebileceğimize inanıyoruz"[253]. Bu amaçlara ulaşmanın yolu, ara tabakalar olarak nitelenen parlamento dışı güçlerle yani ordu ve bürokrasiyle işbirliğinden geçmekteydi.

Yön grubunun sayıca çokluğuna ve sosyal çeşitliliğine rağmen temel fikirlerin sistemli savunucusu ve teorisyeni Doğan Avcıoğlu'ydu. Avcıoğlu temel görüşlerini iki ciltlik Türkiye'nin Düzeni adlı çalışmasında toplamıştır[254].

Yön grubuna göre Kemalizm; bağımsızlık içinde toplumsal devrimler yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşmaktır. Ancak Kemalist devrimler eski düzeninin temellerini tamamen yıkamamış, orta çağ kalıntısı güçler tasfiye edilememiştir. Atatürk'ün

---

[251] Özdemir, a.g.e, s. 212.
[252] Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 58.
[253] Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 118.
[254] Avcıoğlu'nun ve Yön hareketinin temel Fikirleri konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz: Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın I-II**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998

başlattığı ulusal devrimlerin yarı yolda kalması ve yolundan saptırılması nedeniyle Türkiye hala ulusal kurtuluş devrimi aşamasındadır. Bu nedenle ulusal kurtuluş devrimini günümüz koşullarında bütün sonuçlarıyla tamamlamak için kapitalist yapının kırılması ve devletleştirme politikalarının izlenmesi gerekmektedir[255]. Yön grubunun gerçekleştirmek istediği bu amaca ulaşmak ve ardından sosyalizme geçmek için en uygun yol sosyalist aydın ve bürokratlarla askerlerin işbirliğine dayanmaktır. Bu bakımdan Kemalizme dayalı düzen değişikliğini zinde güçler, özellikle de zinde güçlerin en etkili kesimi olan askerler yapacaktır.

Çavdar'ın aktardığına göre Timur zinde güçleri 'ilerici hamlelere öncülük edecek gerçekçi aydınlarla, gençlik ve ordu mensuplarından oluşan bir kuşak' biçiminde tanımlamıştır. Yine çavdarın aktarımına göre Avcıoğlu 'mütevazi ve fakir ailelerden gelen ordu, Türkiye'nin ileri hamlelerinde dayanılacak en sağlam kuvvetlerden biri olduğunu belirtmiştir[256].

Yön grubu Türkiye'de sol içerisinde bütünleştirici ve toplayıcı bir işlev görmüştür. Özellikle sosyalizm, devletçilik, kalkınma ve demokrasi gibi konulara ağırlık vererek Türkiye'nin kimlik arayışına Türk solu adına önemli katkı sağlamıştır. Bu hareket içinde kalkınma sorununa büyük önem verilmiş hatta iktidar ve devrim sorunları kalkınma sorunu temelinde ele alınmış ve bu anlayış dönemin diğer sol akımlarınca da temel sorun olarak benimsenmiştir[257].

Yön hareketi en genel anlamıyla Kemalizmi sosyalizmle sentezleme çabasıydı. Ne var ki bunu kitlelere mal etmekten, çevresel güçlere dayanmaktan ziyade yöntem olarak merkezi elitlerle ittifak yolunu seçmiştir. İleride değinileceği gibi bu ittifak arayışı ters tepecek ve merkezdeki sivil-asker bürokratlar ve aydınlar arasındaki koalisyonun çatlamasına neden olacaktır.

---

[255] Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın I-II**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 1124, aktaran: Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 79.
[256] Çavdar, a.g.e, s. 119.
[257] Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 59.

3.2.1.2. Türkiye İşçi Partisi

Türkiye'de 1960 sonrası etkili olan belli başlı sol gruplardan biri de batılı anlamda sosyalist bir düzen kurmayı hedefleyen Türkiye İşçi Partisi'dir. Parti 13 Şubat 1961 tarihinde bir grup sendikacı tarafından kurulmuştur. Partinin kuruluşundan bir gün sonra bir basın toplantısı düzenleyen kurucular; "İşçinin şimdiye dek çeşitli siyasal partilerin kadroları içinde eriyip kaybolduğunu; TİP'in ise işçi sınıfının temsilcisi olmak amacıyla kurulduğunu" açıklamışlardır[258]. Çavdar'ın da belirttiği gibi TİP, 27 Mayıs sonrası kurulan AP ve YTP gibi sağ eğilimli partilere karşı kurulan ilk sol eğilimli partiydi[259].

TİP sendikacılar tarafından kurulmuş olmasına rağmen önceleri tam anlamıyla sosyalist bir parti değildi. Zira ne parti tüzüğünde ne de programında 'sınıf' sözcüğüne bir kez bile yer verilmemişti. Daha çok Atatürk devrimleri ön plana çıkarılmış, demokrasi, insan hakları ve 1961 anayasasının ön gördüğü sosyal devlet ilkesine vurgu yapılmıştı[260]. Ancak kuruluşundan bir yıl sonra başkanlığa Mehmet Ali Aybar'ın getirilmesi partiyi gerçek sosyalist bir partiye dönüştürme yolunda önemli bir adım olmuştur[261]. Aybar'la birlikte partiye çok sayıda sosyalist aydın katılmış ve katılımlarla beraber sosyalist hareket ivme kazanarak bir döneme damgasını vurmuştur.

1961 Anayasasını dinamik açıdan yorumlayan Aybar ve arkadaşları orada amaçlanan toplumun ancak sosyalist düzende gerçekleştirilebileceğinden hareket ile siyasi eylemelerini bu hedefe varmaya yöneltmişlerdir[262]. Gerçekten de TİP, 1961 Anayasasının güvencesinde sosyalist bir partinin yasal ve meşru yollardan iktidara gelebileceğine inanıyordu. Diğer sol grupların 'cici demokrasi' diye küçümsedikleri rejim eksiksiz bir demokrasi değildi ama sosyalizm yolunda mücadele için asgari koşulları da sağlıyordu. Bu doğrultuda Sosyalist devrim, milli demokratik devrim tartışmaları etrafında parti ilk seçeneği yani sosyalist devrim seçeneğini

[258] Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 105.
[259] Çavdar, a.g.e, s. 135.
[260] Mustafa Şener, "Türkiye İşçi Partisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 357.
[261] Aybar'ın TİP genel başkanlığına geldikten sonra yapmaya koyulduğu ilk iş yeni bir tüzük hazırlamak olmuştur. Bu doğrultuda 1962 yılında kabul edilen tüzük büyük ölçüde Aybar'ın eseridir.
[262] Özdemir, a.g.e, s. 221.

benimsemiştir. Bu bakımdan devrimin öncülüğünü halk kitleleri ve işçi sınıfı yerine, zinde güçlere bırakan diğer sosyalist gruplara şiddetle karşı çıkılmış, diğerlerinin(Yön-Devrim grubu) bürokrat-aydın-asker işbirliğine dayanan sosyalizm anlayışı reddedilmiştir. Bu doğrultuda 1962 yılında hazırlanan tüzükle üç ana nokta etrafında belirlenen TİP'in ilkeleri sonuna kadar savunulmuş ve bu ilkelerden bir sapma görülmemiştir. Kaçmazoğlu'na göre bu ilkeler:

- İşçilerin ve emekçilerin partisi olarak yurt ve dünya olaylarına onların açısından bakmak, onların çıkarlarını savunmak
- Emekçileri yurt işlerinde söz ve karar sahibi yaparak, insanın insan tarafından sömürülmesine son vermek
- Tam bağımsız olmaktı[263].

Cumhuriyetle birlikte yapısal reformlar gerçekleştirildiğinden bundan sonraki aşamada yapılması gereken sosyalist devrimi işçi sınıfı ile birlikte gerçekleştirmektir. Bu amaca ulaşmanın yolu parti çatısı altında ve demokratik düzen içinde sosyalizm için mücadele vermektir. Zira parti ileri gelenlerine göre Kapitalizmin hâkim üretim biçimi olarak yerleşmiş olması, sömürüye karşı ve sosyalizm için mücadelenin öncülüğünü yapabilecek bir işçi sınıfının da teşekkül etmesini sağlamıştır[264].

Görüleceği üzere parti tarafından Türkiye'de bir işçi sınıfının varlığı kabul edilmekte ve bu sınıfa dayalı sosyalist bir devrim planlanmaktaydı. Hatta parti üzerinde sol aydınların hegemonya kurmasını engellemek ve yönetimde işçileri söz sahibi kılmak için parti programına bir madde bile konmuştur. Programın 53. maddesinde "partinin bütün organlarında görevli bulunanlardan yarısını, kendi üretim araçlarına sahip olmadığı için emek gücünü üretim aracı sahiplerine satarak yaşayanlar veya işçi sendikaları yönetim organlarında görevli bulunan üyeler arasından seçilmiş olması gözetilir" denmekteydi[265].

Örgütlenmesini tamamlayamadığı için 1961 seçimlerine giremeyen TİP, 1965 seçimlerinde %3 oyla 14 milletvekili çıkararak meclise girmiş ve mecliste sosyalist

[263] Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 107.
[264] Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 117.
[265] Kaçmazoğlu, a.g.e, s. 106.

bir grup kurmuştur. 52 seçim çevresinde toplam 276.101 oy alan TİP, bunun 115.000'ni kentlerden, 161.000'in ise köylerden almıştır. Partiyi başta İstanbul olmak üzere Ankara, İzmir ve Gaziantep desteklemiş ve partiye verilen oyların neredeyse yarısı üç büyük ilden gelmiştir[266]. TİP özellikle işçiler, öğrenciler ve ilerici aydınlar tarafından desteklenmekteydi. Bu bakımdan seçim kampanyaları seçmenlerin, özellikle de işçilerin yoğun olduğu büyük kentlerde yürütülmüştür. Beklenilenin üzerinde katılımın olduğu kalabalık mitingler oldukça coşkulu ve heyecanlı geçmiştir[267].

TİP, 'Doğu Sorunu'nu ya da 'Kürt Sorunu'nu gündeme getiren ilk siyasal partiydi. Partinin dördüncü kongresinde alınan yedi karardan altıncısı Kürt sorununa ilişkindi. Bu kararda Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşamakta olduğu vurgulandıktan sonra, Kürt sorunu demokrasi, kalkınma ve ekonomik koşullar çerçevesinde tanımlanmakta; çözüm olarak işçi sınıfının sosyalist devrim mücadelesinin gereklerinin yerine getirilmesi önerilmekteydi[268].

Zürcher'in de belirttiği gibi TİP'in önemi siyasal gücünde ya da topladığı oylarda yatmıyordu. Seçimlerde oyların %3'nden fazlasını alabilmiş değildi ve bir koalisyon hükümetinde de yer almamıştı. Ancak onun önemi seçimlerde yarışan gerçek ideolojik temele sahip ilk parti olmasıydı[269]. Bu haliyle TİP sosyalizmin ülke çapında tanınmasına vesile olmuş hatta meclise girerek bir bakıma sosyalist mücadeleye meşruluk kazandırmıştır.

Sınırlı siyasal gücüne karşın TİP' in meclise girmesi Türk siyasal hayatında bir ilki temsil etmekteydi. Demokrasiyi sadece sağın ve orta solun liberal burjuva ideolojisi olarak gören anlayışın karşısında sosyalist bir alternatifin de olabileceğini göstermiştir. Belki daha da önemlisi temsiline soyunduğu işçi sınıfının partiye gösterdiği teveccühtür. Zira bu bir bakıma hızlı sanayileşme yolunda ilerleyen Türkiye'de sosyo-ekonomik temelli toplumsal katmanların oluşmaya ve sınıf bilincinin yerleşmeye başladığını göstermekteydi.

---

[266] Turan, a.g.e, s. 65.
[267] Çavdar, a.g.e, s. 149.
[268] Çavdar, a.g.e, s. 180–181.
[269] Zürcher, a.g.e, s. 359.

3.2.2. Ortanın Solu Politikası ve 1971 Muhtırası

27 Mayıs Darbesi ve ardından 1961 Anayasasının kabulüyle, CHP'nin ilk hedefler beyannamesinde ileri sürdüğü bütün reformlar ve yapısal değişiklikler hayata geçirilmişti. Ancak buna rağmen gerek 1961 seçiminde gerekse 1965 seçimlerinde partinin aldığı oy beklenilenin altındaydı. Özellikle 1965 seçimi CHP'nin düşüşünü AP'nin yükselişini açık biçimde ortaya koymuştu. Bu seçimde AP geçerli oyların %53'nü alarak birinci parti olmuştu; bu oran bir önceki seçimdeki(1961) oy oranından 1,5 katı daha fazlaydı. CHP ise %29'da kalmıştı ve bir önceki seçime göre beşte bir oranında oy kaybetmişti[270].

AP'nin CHP karşısında güçlenerek yükselişe geçmesinde büyük oranda 27 Mayıs ve sonrasında CHP'nin genel tavrı etkili olmuştur. Zira hem askeri müdahale hem de sonrasında hükümetin ordu zoruyla kurulması ve parti ile ordunun birlikte hareket ediyor görülmesi oyların tepkisel biçimde AP'ye yönelmesine neden olmuştur. CHP'nin bu düşüşü artık ne askeri müdahaleyle ne de çeşitli kurumlarla partinin ayakta kalamayacağını göstermişti. Daha da önemlisi değişen sosyo-ekonomik yapı ve yükselişe geçen sosyalist düşünce CHP'nin karşısında TİP gibi etkili bir rakip çıkarmıştı. Ahmad'ın da belirttiği gibi TİP'in kuruluşundan sonra CHP'liler siyasi yelpazede kendi konumlarını tanımlamak zorundaydılar. Partinin yüzde 30–40 geleneksel oyu artık garanti değildi; çünkü birçok oy şimdi AP ve TİP'e gidiyordu[271]. Dolayısıyla Bülent Ecevit gibi bazı CHP ileri gelenleri partinin geleceğinin merkeziyetçi, devletçi anlayıştan sıyrılarak topluma yönelmede ve partiye sadık sosyal taban sağlamada görmüşlerdir.

Bu bağlamda ortanın solu politikasının ilk belirtileri 1965 seçimleri öncesi görülmeye başlanmıştır. 1964 yılındaki CHP'nin 17. kongresinde Turan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit tarafından kaleme alınan 'İleri Türkiye Ülkümüz' adında bir deklarasyon yayınlanmıştır. Deklarasyonda kısaca toprak reformu, sosyal adalet, sosyal güvenlik, ekonomik kalkınma, demokratik devletçilik, eğitim, laiklik, milliyetçilik ve gençlik gibi konulara değinilmekte ve uygun sosyal ve ekonomik

[270] Turan, a.g.e, s. 61.
[271] Ahmad, a.g.e, s. 317.

politikalarla aşırı sağa ve aşırı sola engel olunacağı belirtilmekteydi[272]. Zürcher'in de belirttiği gibi bildirge sosyal adalet ve sosyal güvenliğe açıkça sosyalist olmadan ağırlık vermekteydi[273]. Ancak İnönü'nün kafasındaki ortanın solu düşüncesi daha başka anlamlar ve önlemler içermekteydi. Çünkü İnönü TİP'in temsil etiği solu ve AP içindeki henüz örgütlü olmayan sağı Türkiye için açık bir tehdit olarak görmekte ve ortanın solu politikasını bunlara karşı bir tedbir olarak düşünmekteydi. "İktidar partisi açıkça kimliğini ifade ediyor. Bu bir gelişmedir. İktidar partisi sağcıdır. Onlara söylüyorum: siz sağı koruyun [aşırı sağlardan] ben solu koruyayım; o zaman memlekette korkuya yer kalmaz"[274] diyerek bu fikrini açık biçimde ortaya koymuştur. İnönü'nün bu tavrına şaşmamak gerekir, ne de olsa CHP Cumhuriyetin partisiydi; Cumhuriyete ve Kemalizme bağlılık onun kişiliğinde sembolize edilmekteydi. İkinci olarak 17. kurultaydan sonra partinin genel sekreterliğine Ecevit'in yerine geleneksel devletçi çizginin sürdürülmesi taraftarı olan Kemal Satır'ın getirilmesini istemesi İnönü'nün, ortanın solu kavramının ideolojik bir içerik kazanmasına pek taraftar olmadığını gösteriyordu[275].

Pek çok CHP'li ortanın solu söylemini partililerin CHP'yi sola alternatif olarak görmeleri için geliştirilen radikal bir imaj vermenin yolu olarak görüyordu. Ancak Ecevit, ortanın solunu sadece bu açıdan değil aynı zamanda partiyi 60'ların, 70'lerin meydan okumalarına, var olan sosyo-ekonomik yapı çerçevesinde yanıt verebilecek bir örgüte dönüştürerek, partinin niteliğini değiştirebilecek bir politika olarak da görmüştür. Eğer parti seçim kazanmak istiyorsa işçi ve köylülerin oyunu kazanarak seçmen tabanını genişletmek zorundaydı[276].

Ortanın solu modelinin ilk ayağı dine karşı militan laikliğin terk edilmesi ve halkın çıkarını düşünen ve ülkenin bir an önce modernleşmesini isteyen aydınlarla, onları kendine yabancı gören halk arasındaki kopukluktan aydınları sorumlu tutarak, 'halkçılık' ilkesini sol bir içerikle yorumlayan yeni 'halka doğru' hareketini başlatmaktı. Ekonomide ısrarla savunulan devletçi çizgi Avrupa sosyal

[272] Ahmad, a.g.e, s. 314.
[273] Zürcher, a.g.e, s. 368.
[274] **Cumhuriyet**, 17–18 Aralık, 1965, aktaran: Ahmad, a.g.e, s. 318.
[275] Tanju Tosun, **Türk Parti Sisteminde Merkez Sağda ve Merkez Solda Parçalanma**, Boyut Yayınları, 1999, İstanbul, s. 98.
[276] Ahmad, a.g.e, s. 320.

demokrasilerindeki gibi bir sosyal devlet anlayışıyla ve devletin sadece düzenleyici olarak rol alacağı 'halk sektörü' ve 'kooperatifler' gibi ekonomik karar alma mekanizmalarına halkın katılacağı kurumlarla meşrulaştırılmaya çalışılacaktı[277]. Bu bakımdan ortanın solu hareketi 1930'ların halkçılık anlayışından oldukça farklı bir halkçılık ideolojisine sahipti. Sınıfların varlığı kabul edilmekte ama sınıf mücadelesine karşı çıkılmaktaydı. Sosyal adalet, sosyal güvence ve özgürlük taraftarıydı; serbest teşebbüs de temel özgürlüklerden biri olarak görülmekteydi[278].

Sencer'e göre ortanın solu; demokrasi için burjuvanın varlığını zorunlu saymakla birlikte, sermaye dâhil bütün üretim faktörlerini kamu yararı adına, özel girişkenliği ulusal ekonominin ihtiyaçları ve sosyal amaçlar çerçevesinde denetim altına alıp sınırlandıran bir devletçilik anlayışıdır[279]. Yine "toplum yapısını mümkün olan en yüksek hızla değiştirerek, kendi insanlık ve halkçılık anlayışına uygun duruma getirmek"[280] yönünden hareketle ileri, reformcu ve devrimci bir anlayıştır.

Ayata'ya göre ortanın solunda bir parti olma, parti ideolojisini ve programını değiştirmek anlamına gelmiyordu; daha ziyade partinin var olan görüşleri 1960 sonrası moda olan kavramlarla yeniden tanımlanmaktaydı. Hali hazırda cumhuriyetçilik, demokrasi, planlı ekonomi, devletçi gelişme, sosyal adalet ve inkılâpçılığa dayanan bir program bulunmaktaydı. İnönü, bu programın ideolojiler yelpazesindeki yerini 'ortanın solu' olarak tanımlamaktaydı[281].

CHP'nin ortanın solu politikası 1965 ve 1969 seçimlerinde seçmenden pek destek görmemiştir. Zürcher'in de belirttiği gibi CHP, ilerici (kuşkusuz İsmet İnönü'nün başında olduğu) bir parti olarak hala inandırıcılıktan ve güvenilirlikten yoksundu[282].

Diğer bir husus ortanın solu söyleminin rakip partiler tarafından anlamından saptırılarak karşı propaganda malzemesi olarak kullanılmasıydı. Özellikle AP'liler

---

[277] Emin Alper, "Milliyetçilik-Modernleşeme Geriliminde Ortanın Solu ve Ecevit", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 93, Yıl: 2002, s. 127.
[278] Ayşe Güneş Ayata, "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi", http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/50/3/10_ayse_gunes_ayata.pdf, (12.01.2009)
[279] Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri,** Geçiş Yayınları, 1971, İstanbul, s. 286.
[280] Sencer, a.g.e, s. 290.
[281] Ayata, a.g.e.
[282] Zürcher, a.g.e, s. 368.

'ortanın solu Moskova'nın yolu' benzetmesiyle CHP'yi komünistlikle suçluyor, 'ortanın sağındayız Allah'ın yolundayız' diyerek kendilerinin doğru istikamette olduğunu vurguluyorlardı[283]. Ancak ortanın solu açılımı sadece rakip partilerden değil CHP'nin kendi içinden de eleştiriler almaktaydı. CHP içinde 'yetmiş altılar' ve 'sekizler' olarak anılan grup başarısızlığın sebebi olarak ortanın solu politikasını görmekle beraber hareketi solculuk, sosyalistlik hatta anti Kemalistlikle suçlamaktaydılar[284]. Bu muhalif grup daha sonra CHP'den ayrılarak 1976 yılında Turan Feyzioğlu önderliğinde Güven Partisini kurmuştur. Bu kopma CHP adına bir ilk değildi; zira daha öncede başka bir grup toprak reformuna karşı çıkarak DP'yi kurmuşlardı. Ancak ortanın soluna geçtikten sonraki bu ayrılma, aynı zamanda merkez soldaki ilk bölünmeydi.

Gerek parti içinden gerekse AP'den gelen bütün olumsuz eleştirilere ve hatta ilk etapta seçmen nezdinde kabul görmemiş olmasına rağmen Ecevit, ortanın solu politikasında ısrar etmiştir. Çünkü AP iktidarı altında toplumsal, ekonomik ve siyasal sorunlar gittikçe derinleşirken, sorunları çözme noktasında başarısız olan hükümetin yıpranacağını ve genel bir seçimde CHP'nin iktidara geleceğini öngörmekteydi. Hatta 1970'te il örgütlerine AP iktidarının çöküşüne ve CHP'nin iktidarı almasına hazır olmaları için talimat bile göndermiştir. Ne var ki 27 Mayıs 1960'da olduğu gibi 12 Mart 1971 darbesi de partinin demokratik yollardan iktidara gelme hesaplarını alt üst etmiştir[285].

12 Mart 1971 yılında Genelkurmay başkanı ve beş kuvvet komutanı tarafından ortak kararla hükümete karşı bir muhtıra yayınlanmıştır. Muhtıra da hükümetin tutum ve icraatlarıyla ülkeyi anarşi ve kardeş kavgasına sürüklediği, anayasada öngörülen reformların hayata geçirilemediği dolayısıyla cumhuriyetin geleceğinin tehlikede olduğu belirtilmekte bundan çıkış yolu olarak da partiler üstü bir hükümet kurularak reformların hayata geçirilmesi gerektiği ileri sürülmekteydi. Eğer bu talep yerine

[283] Ahmad, a.g.e, s. 480.
[284] Tosun, a.g.e, s. 98.
[285] Ahmad, a.g.e, s. 326.

getirilmezse Türk Silahlı Kuvvetlerinin kanunların vermiş olduğu yetkiye dayanarak idareyi doğrudan doğruya üzerine alacağı belirtilmekteydi[286].

1971 muhtırasında öngörülen formüle göre tarafsız bir başbakanın başkanlığında AP ve CHP'nin temsil edildiği teknokratlar kabinesi kurularak ülke sorunları çözüme kavuşturulacaktı. Bu doğrultuda CHP'den istifa ettirilen Nihat Erim başkanlığında ilk teknokratlar hükümeti kuruldu. İnönü, Erim hükümetine destek verdiğini açıklarken Ecevit, seçimle gelmiş bir hükümete karşı arkasını orduya dayayan bir hükümeti desteklemeyeceğini ve partinin adının tekrar orduyla birlikte geçmesini istemediğini belirtmiştir[287]. Hatta Ecevit muhtıraya karşı çıkmakla kalmayıp daha da ileri giderek 1971 Muhtırası'nın bizzat Cumhuriyet Halk Partisine verilmiş olduğunu ileri sürdü; eğer müdahale olmamış olsaydı bir sonraki seçimleri CHP kazanacaktı demiştir[288].

Burada önemli olan bu öngörünün ne kadar gerçekleşebilir olduğundan ziyade Ecevit'in tutumuydu. Bu tutum ortanın solu politikasının önemli kilometre taşlarından biriydi. Çünkü parti geleneksel seçkinlerle ve onların siyaset anlayışıyla bağlarını koparmaya, hatta daha da önemlisi ordu ile parti arasına bir duvar örmeye çalışıyordu[289]. Bu bakımdan ortanın solu politikasının temel niteliklerinden biri partinin ordu ve bürokrasiyle ittifaktan vazgeçmiş olmasıdır.

Parti içi iktidarın Ecevit ve yandaşlarının eline geçmesi merkezdeki dağılmanın ilk ve en önemli belirtilerinden birini oluşturmuştur. Bu değişim CHP'de bir devrin kapanışını yeni bir devrenin başlangıcını temsil etmekteydi. Çünkü Kahraman'ın da belirttiği gibi CHP'deki bu değişim, ilk başlarda retorik bir kavram olarak merkezin reformlarıyla özdeş biçimde özünde bir takım sınırlamaları barındırıyor idiyse de hızla değişerek merkezin çevreleşmesi açısından önemli bir girişim haline gelmiştir. Bu aynı zamanda merkezin çevreyle bütünleşmesi yönünde ulaşabildiği en ileri aşamayı işaret etmekteydi[290].

Bu ideolojik yeniden yapılanmaya yönelişim sonucunda 1973 seçimlerinden itibaren CHP'nin toplumsal tabanında 1970 öncesi tarım burjuvazisi ile sanayi

[286] Özdemir, a.g.e, ss. 228–229.
[287] Ayata, a.g.e.
[288] Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Doğubatı Yayınları, 2006, Ankara, s. 203.
[289] Heper, a.g.e, s. 204.
[290] Kahraman, a.g.e, s. 217.

burjuvazisinin dar bir kesimi ile asker sivil bürokrasi ağırlıklı eski tabanı çözülecek; 1970'lere kadar siyasal iktidarın ekonomi politikalarıyla yaşam standardı iyice düşen dar ve sabit gelirli kesim, küçük memur ve bürokratlar, serbest meslek sahipleri, küçük köylü esnaf ve zanaatkârlardan oluşan kitleler CHP'ye yönelmeye başlayacaktır[291]. Özbudun'un 1980 yılında yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre 1965 ve 1969 seçimlerinde İstanbul, Ankara ve İzmir'in gecekondularında yaşayanlar oylarını çoğunlukla AP'ye vermişken; 1973 seçimlerinde gecekondular ağırlıklı olarak CHP'yi desteklemişlerdir. Sözgelimi 1969 seçimlerinde AP'nin üç büyük ilin gecekondularından aldığı oy oranları sırasıyla %53,8, %43,4 ve %60,72 iken CHP'nin oy oranları %21,8, %30,1 ve %22,6'dır. Ancak 1973 seçimlerine gelindiğinde CHP'nin gecekondu oyları açık biçimde artarak sırasıyla %47,5, %45,9 ve %44,2'ye yükselmiştir. Aynı seçimde AP'nin gecekondu oyları ise yine sırasıyla %26,7, %27,7 ve %36,5'e düşmüştür[292]. Özellikle 'metropolitan çevre' olarak adlandırılabilecek olan 1970'lerdeki sosyo-ekonomik değişime ayak uydurmaları engellenen düzenin dışlanan yoksulları, Ecevit'in ve CHP'nin yanında olmuş devlet partisi kimliğini yırtmanın mükâfatını halk Ecevit'e vermiştir[293].

Merkez çevre ikiliği açısından 1971 muhtırasının ortaya çıkardığı bir diğer gerçek ise merkezin güçlü aktörü ordu bürokrasisinin içindeki ve aydınlar ile ordu arasındaki bölünmedir. Daha önce de belirtildiği gibi yön-devrim grubu etrafında sürdürülen fikirsel çalışmalar darbe girişimlerine meşru bir zemin hazırlama çabasıydı. Bu doğrultuda başını Doğan Avcıoğlu'nun çektiği ve içinde etkili aydınların bulunduğu grup ordu içinden bir grup subayı kendine çekmeyi başarmıştır. Hatta yön-devrim grubunun fikirleri doğrultusundaki cunta girişimi emekli General Cemal Madanoğlu ve Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'a kadar uzanmış darbeden sonra kurulacak hükümet dahi tespit edilmişti[294]. Darbenin 9 Mart günü gerçekleştirilmesine karar verildiği için cuntacılar '9 Martçılar' olarak bilinmekteydi. Fakat ordunun diğer kuvvetleri darbeye taraftar değildi. Dolayısıyla darbenin

[291] Tosun, a.g.e, s. 112.
[292] Ergun Özbudun, "Turkey, Electoral Politics İn The Middle East", İssues, Votes, and Elites, içinde, Der: J. M. Landau, E. Özbudun ve E. Taschau, Londra: Croom Helm, 1980, s: 107–143, aktaran: Turan, a.g.e, s. 99.
[293] Tanju Tosun, **Siyaseti İzlerken**, Liberte Yayınları, 2008, Ankara, s. 88.
[294] Kahraman, a.g.e, s. 218.

başarısız olacağını anlayan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un saf değiştirmesiyle darbe 12 Mart günü bütün komuta kademesinin ittifakıyla gerçekleştirilmiştir.

Ahmad'ın da belirttiği gibi darbeden sonra hangi hizbin kontrolü ele geçirdiğini kimse hemen fark edemedi. Aydınlar ve liberal basın bunu Demirel'e karşı bir önlem olarak gördü ve alkışladı[295]. Neticede ordunun ilk girişimi siyasi otoriteyi yeniden tesis etmek olmuştur. Bu doğrultuda yüzlerce sol görüşlü ve dinci eylemci tutuklanmış, MNP ve TİP gibi aşırı görüşleri temsil ettiği düşünülen partiler kapatılmıştır.

Bu nedenledir ki Özdemir'in de belirttiği gibi "12 Mart 1971'in asıl kaybedenleri başbakanlıktan ve hükümetten ayrılmak zorunda bırakılanlar değil [APliler], aksine hükümetin uyguladığı kapitalist gelişme programına başından beri karşı olan ve farklı kalkınma yolu izleyerek, parlamento dışı çözüm arayışlarında bulunan asker ve sivil kökenli aydınlardır"[296]. 12 Mart Muhtırası Sol Kemalizm olarak gelişen sol açılımın tüketilmesi ve ordunun 27 Mayıs'la birlikte attığı adımın geri çekilmesiydi. Öyle anlaşılıyor ki Türkiye'ye giren ve bir hayli etkili de olan sol düşünce ordu üst kademesinde yankı bulmamıştır ve komutanlar içine girilen sol süreci fazla ileri giden bir hareket olarak değerlendirmiştir. Bu gerek sol Kemalist cuntacı gerekse reel sosyalist çevrelerle ordunun karşılaşması ve yüksek komuta kademesince denetlenen ordunun aydınlarla arasına mesafe koymasıydı[297].

Gerçekten de 12 Martın ertesinde solcu aydınlara karşı girişilen baskı ve yıldırma hareketi bu görüşü desteklemekteydi. Balyoz Hareketi adı verilen girişimle yüzlerce aydın tutuklanmış, askeri mahkemelerde yargılanmış ve hapse mahkûm olmuştur. Bu durum aydınlarla ordunun görüş ayrılığına düşerek merkezin kendi içinde kırılmasını açık biçimde ifade etmekteydi. O dönemde dünyanın birçok yerinde revaçta olan askeri cunta yönetimine Türk silahlı kuvvetlerinin teveccüh göstermemesi araştırılmaya değer bir konudur. Böyle bir yönetim anlayışı ordunun üst

[295] Ahmad, a.g.e, s. 353.
[296] Özdemir, a.g.e, s. 228.
[297] Kahraman, a.g.e, s. 219.

kademelerince Atatürk'ün mirasından ve Cumhuriyetin temel ilkelerinden bir sapma olarak değerlendirilmiş olsa gerekir.

12 Mart muhtırasına karşı CHP'nin tavrı daha önce belirtilmişti. Ancak ilginç olan husus AP'nin bu girişime sahip çıkmasıdır. Tachau'ya göre bu süreçte CHP mahrumların sözcüsü haline gelirken, DP'nin devamı ve çevrenin temsilcisi AP, tam tersine statükonun sadık savunucusu haline gelmişti[298]. Kahraman'a göre AP'nin darbeyi desteklemesi iki ana nedene dayanmaktadır. Bunlardan ilki partinin bütünleşmiş olduğu burjuvaziyle ordunun arasını bozmak istememesidir. İkincisi ise sağın toplumdaki sol eğilimler karşısında içe dönük, muhafazakâr bir yönetim anlayışını tercih etmesi ve 12 Mart döneminin getirdiği anayasal kısıtlamaları benimsemesidir[299]. Bu durumu çevrenin merkezileşmesi olarak adlandırmak yanlış olmasa gerekir. Kaldı ki darbenin adından yapılan 1973 ve 1977 seçimlerinde CHP'nin ve AP'nin aldığı oylar dikkate alındığında bunun tesadüfî değil yapısal bir değişmenin sonucu olduğu görülecektir.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse 1970'lerden sonra merkez çevre ayrışmasının Türk siyaseti adına etkinliğini kaybetmeye başladığı söylenebilir. Çünkü merkezin siyasi aktörü CHP ortanın solu politikasıyla çevreye açılmış; çevrenin temsilcisi AP ise 12 Mart muhtırasını üstü örtük biçimde onaylayarak merkeze yanaşmıştır. Kaldı ki ilerde ele alınacağı gibi çevre aynı zamanda kendi içinde de bölünerek farklı fraksiyonlara ayrılmıştır. İkinci husus ise merkezin diğer aktörleri olan ordu ve aydınlar arasındaki ittifakın bozulmasıdır. Bu bozulmayla merkezin büyük kırılması tamamlanmış ve orduyla aydınlar arasında benzer bir uzlaşma bir daha sağlanamamıştır.

3.3. Merkez Sağın Bölünmesi: Milliyetçi Sağ ve İslamcı Hareket

Türkiye'de 1960 sonrası meydana gelen yapısal ve toplumsal değişimler daha önce üzerinde durulduğu üzere toplumsal, ekonomik ve siyasi alanlarda çeşitli şekilde

[298] Frank Tachau, "An Overview of Electoral Behavior: Toward Protest or Consolidation of Democracy?", **Politics, Parties and Elections in Turkey**, (Ed) Sabri Sayarı ve Yılmaz Esmer, Lynne Reinner Puplishers, 2002, London, s. 44.
[299] Kahraman, a.g.e, s. 221.

yansımaktaydı. Merkez-çevre bağlamında bunlardan biri sosyo-kültürel ve ekonomik değişkenlere bağlı olarak yükselişe geçen sol akımlar ve bunların sonuçlarıydı. İkincisi ise yine aynı etkenlere bağlı olarak çevrenin ve temsilcisi olan sağ partinin yaşamış olduğu değişimler/dönüşümlerdir. O zamana kadar aynı düzlemde mücadele etmiş ve ortak kaynaklardan beslenen çevre içindeki aşırı Türkçü ve İslamcı eğilimler çeşitli etkenlere bağlı olarak AP'den ayrışmışlardır. Burada ayrılma yerine ayrışma kelimesini kullanmak daha yerinde bir seçim olacaktır. Çünkü her ne kadar çevre kendi içinde bölünmüşse de birbirinden tamamen koptukları söylenemez.

3.3.1. Çevrenin Temsilcisi Olarak Merkez Sağ

CHP'nin kendini ortanın solu olarak nitelemesiyle parti siyasi yelpazenin solunda yerini almıştı. Buna mukabil ortanın solu politikası karşısında AP de ortanın sağında yani merkez sağda olduğunu belirtmiştir.

Serbest girişimi, düşük vergileri savunan ve sürekli ekonomik büyümenin önemini vurgulayan AP açık biçimde sağcı bir partiydi. 1960'ların ve 70'lerin hızlı değişen sosyo-ekonomik koşullarında daha çok yeni filizlenen büyük iş adamı ve sanayici gruplara, daha geleneksel tarımsal çıkarlara ve kendilerini dışarıda bırakılmış hisseden illerin esnaf ve sanatkârlarına dayanıyordu[300]. Ancak AP süregelen bir çizginin yani Demokrat Parti geleneğinin devamıydı ki bu gelenek Cumhuriyetin tepeden inme radikal modernleşme projesi karşısında muhafazakârlığı, katı laiklik karşısında dini serbestliği ve yine tek parti rejiminin devletçiliğine karşı liberalizmi savunmaktaydı. Yine benzer biçimde devletin partisi CHP'nin merkezi elit koalisyonuna karşı belkemiğini köylülüğün oluşturduğu geniş çevre katmanlarına yaslanmaktaydı. Dolayısıyla Türkiye'de sağ siyaset geleneğinin temeli ve ana felsefesi yukarıda belirtilen kutuplaşma unsurları çerçevesinde kitlelerin mobilize edilmesine dayanmaktaydı. Mert'in de belirttiği gibi merkez sağ; geniş kitlelerin inanç, değer ve hayat tarzının temsili, liberal ekonomik politikalar ve bunlar

[300] Tachau, a.g.e, s. 46.

üzerinden yürüyen bir modernleşmeyle harmanlanmış, yola böyle çıkılmış ve bu yol büyük ölçüde aynı ekibin yeni koşullara uyarlanması ile devam etmiştir[301].

Tosun'un '46 ruhu' dediği bu gelenek 1950'de iktidara gelerek siyaseten rüştünü ispat etmiş, 60 sonrası AP'nin ekonomi politikalarıyla da iktisadi rüştünü ispat etmeye çalışmıştır. CHP'nin temsil ettiği seçkinci seferberliğe karşı, merkez sağın içinden çıktığı kitlenin iktisadi refah takviyeli sahici temsiline soyunması bu geleneği yıllarca iktidarda tutmuştur[302].

1960 darbesi bu geleneği iktidardan uzaklaştırmış, partisini dağıtmış, liderlerine yasaklamalar getirmiş hatta bazılarını ölüme göndermiştir. Fakat AP çatısı altında yeni bir ekiple yeni koşullara uyarlanarak siyaset sahnesindeki yerini tekrar almıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki DP'nin lider kadrosu CHP içinden çıkmıştı ve hayat tarzları ve zihniyet dünyaları itibariyle temsiline soyundukları kitleyle fazlasıyla farklıydılar. Ancak merkez sağın yeni lideri Demirel, Cumhuriyet elitinin içinden biri değil, üniversite okumuş, Amerika görmüş bir köy çocuğuydu[303]. CHP kesinlikle bu kitleye uzak hatta yabancıydı ve köy enstitüleri sanılanın aksine bu kesimin ihtiyaçlarına cevap vermiyordu. Zira köylüyü köyde tutma, oldukları yerde modernleştirme üzerine kurulmuştu. Kahraman'ın da belirttiği gibi bu kuşak içinde yaşadığı koşullardan çok bunalmış, aldığı Cumhuriyetçi eğitimin kültürel dokusuyla yetinmeyen onu mutlaka bir teknoloji ve ekonomik büyüme-kalkınma pratiğiyle bütünleştirmek isteyen, kendi sahip oldukları sınıf atlama potansiyeli veya gerçeğiyle, arkalarında bıraktıkları halkın, kitlenin ocağın derdini bir arada düşünen bir kuşaktır[304]. Haliyle bu perspektiften bakıldığında merkez sağın kalkınma ülküsü, ekonomi politikaları ve söylemi ile bu kuşağın yükselme, sınıf atlama isteği daha kolay anlaşılacaktır.

Ne var ki Demokrat Parti'ye yapılan 'Demirkırat' benzetmesi ki o dönem de nüfusun %80 kırsaldı, göz önüne alındığında merkez sağın kalkınma ve liberal ekonomik söylemini siyasal liberalizmle destekleyecek toplumsal ortamın henüz oluşmadığı görülmekteydi. İşte bu noktada merkez sağın düşünsel arka planını

[301] Nuray Mert, **Merkez Sağın Kısa Tarihi**, Selis Kitap, 2007, İstanbul, s. 20.
[302] Tosun, Siyaseti… a.g.e, s. 4.
[303] Mert, a.g.e, s. 24.
[304] Hasan Bülent Kahraman, **Türk Sağı ve AKP**, Agora Kitaplığı, 2008, İstanbul, s. 15.

Cumhuriyet devrimlerine mesafeli bir duruş ve yerine göre etnik veya dini unsurları öne çıkaran muhafazakârlık almaktaydı. Yani Türkiye'de merkez sağ siyaset ekonomik alanda kalkınmacı, liberal ancak demokrasi vurgusuna rağmen siyasi anlamda milliyetçi ve muhafazakârdı.

Çaha'ya göre Türkiye'de merkez sağın iki temel cephesi ve çizgisi vardır: Bunlardan birincisi Menderes-Özal çizgisindeki liberal muhafazakâr merkez sağdır. Politikaları itibariyle bu merkez sağ çizgi küresel liberal değerlerle, yerel milli değerleri harmanlayan bir siyaset tarzı gütmüştür. Merkez sağın ikinci çizgisini ise Demirel-Yılmaz çizgisi oluşturmaktadır. Buna Çiller de dâhil edilebilir. Bu çizgideki merkez sağın ekonomik söyleminin ana rengi liberal olmakla birlikte konjonktüreldir. İlkeli ve tutarlı bir siyaseti istikrarlı biçimde sürdürmekten çok, konjonktüre göre her kulvarda dolaşarak oy avcılığı yapmıştır[305].

Türkiye'de 1960'lı yılların ortasına gelindiğinde merkez sağın bünyesindeki etnik ve dini kimlik daha da belirginleşerek ve biraz da farklılılaşarak ayrışmıştır. Göka'nın da belirttiği üzere "CHP ve DP-AP çizgisi arasındaki kutuplaşma ile temsil edilen merkez-çevre ya da asker-bürokrat ile halk arasındaki ikilik, Ecevit'in projesinin başarısıyla artık merkez sağla ve merkez sol arasındaki ikilik haline dönüşmüştür"[306]. Ancak nasıl ki genel olarak solun özel olarak ise TİP' in yükselişi CHP'yi kendi konumunu belirlemeye zorladıysa; aşırı milliyetçi MHP'nin de sağ kanatta ortaya çıkması benzer biçimde AP'yi ortanın sağına yöneltmiştir[307]. Fakat merkez sağın bölünmesi konusuna geçmeden önce AP'den koparak kurulan Demokratik Parti oluşumuna kısaca değinmek yerinde olacaktır.

En başından beri AP içinde ılımlılar ve aşırılar olarak isimlendirilen iki muhalif grup bulunmaktaydı. Partiye sonradan katılanların oluşturduğu ılımlılar daha çok serbest meslek sahipleri, emekli askerler ve sivil bürokrasi geçmişine sahip kimselerdi. Aşırılar ise Sadettin Bilgiç etrafında toplanan muhafazakâr-milliyetçi vekillerden oluşmaktaydı. İlk genel başkan Gümüşpala'nın ölümünden sonra Bilgiç'i genel başkan seçtirmek için Demirel'e karşı mücadele vermişler fakat başarılı

[305] Ömer Çaha, **Dört Akım Dört Siyaset**, Zaman Kitap, 2001, İstanbul, ss 126–127.
[306] Göka, a.g.e, s. 96.
[307] Sabri Sayarı, "The Changing Party System", **Politics, Parties and Elections in Turkey**, (Ed) Sabri Sayarı ve Yılmaz Esmer, Lynne Reinner Puplishers, 2002, London, s. 14.

olamamışlardır. 1970 yılındaki bütçe görüşmelerinde bu gruptan 41 milletvekili hükümet bütçesine ret oyu verdikleri gerekçesiyle partiden ihraç edilmişlerdir. AP'den ayrılan bu 41 milletvekili 18 Aralık 1970 tarihinde Demokratik Partiyi(DkP) kurmuşlardır[308]. Partinin genel başkanlığına daha önce meclis başkanlığından ve AP'den istifa eden Ferruh Bozbeyli seçilmiştir. Ahmad'a göre Adalet partisi içindeki anlaşmazlık sadece Demirel muhalifliği ya da liderlik mücadelesinin sonucu değildi. Aynı zamanda elliler boyunca egemen olan ve şimdi sınaî sektörün gelişmesine yol vermek zorunda olan tarımsal ve ticari sektörde hızlı toplumsal ve ekonomik değişimle belirginleşen on yıllık bir değişmenin sonucuydu[309].

AP döneminde uygulanan ekonomi politikalarının temel stratejisi, mevcut iktisadi kaynakların özellikle dövizin idari mekanizmalar aracılığıyla (Devlet Planlama Teşkilatı) tahsis edilerek bir iç pazarın yaratılması ve gelirin yeniden bölüşülmesi üzerine kurulmuştu. Keyder'in de belirttiği gibi bu yeni düzenleme küçük sermayenin ve küçük burjuvazinin işine gelmiyordu; zira devletin rolü pazarın rolünü azaltırken, burjuvazinin azami kazanç ve birikim arayışının itibarını zedeliyordu. Çünkü iktisadi kaynakların ve rantın büyük bölümü hükümetle içli dışlı olan büyük sanayi burjuvazisine akıyordu[310]. Neticede bir sektörün gelişmesi doğal olarak diğer bir sektörün aleyhine olmakta, sanayi burjuvazisi gelişirken toprak ve küçük ticaret burjuvazisi gerilemekteydi. Nitekim AP içinde temsil edilen büyük burjuvazi ve küçük burjuvazi bu gelişmeler nedeniyle aynı çatı altında ortak çıkarları savunmanın mümkün olmadığını görmüştür. Doğal olarak bu çıkar çatışması AP'nin kendi içinde bölünmesine yol açmıştır.

Kahraman'a göre DkP oluşumu Adalet Partisinin metropolitan büyük burjuvaziyle flörtünün veya ilişkisinin artan dozuna karşılık, taşra burjuvazisini bir hamlesidir. Parti küçük üreticiler, küçük ölçekli üretim yapan sanayiciler tarafından desteklenmektedir[311]. DkP'yi kuran 41'lerin sosyo-ekonomik kökenleri dikkate alındığında bu durum daha iyi anlaşılmaktaydı. Özellikle ekonomik fonksiyonu ağır

[308] Tosun, a.g.e, s. 104.
[309] Ahmad, a.g.e, s. 309.
[310] Keyder, a.g.e, ss. 203–204.
[311] Kahraman, a.g.e, s. 68.

basan meslekler bağlamında AP'lilerde tüccar ve sanayiciler öne çıkarken, 41'lerde toprak sahipleri, din görevlileri ve küçük girişimciler daha fazla bulunuyordu[312].

Özetle denilebilir ki izlenen ekonomi politikaları nedeniyle çevreye daha yakın olan ticaret ve tarım burjuvazisinin iktisadi alanda güç kaybına uğraması siyasi alana da sirayet ederek AP' nin bölünmesine yol açmıştır. Ancak şunu belirtmek gerek ki AP her ne kadar büyük sermayenin çıkarlarına hizmet ediyor olsa da köylülüğü ve taşra burjuvazisini ihmal etmemiş, geleneksel toplumsal değerleri daima bir siyaset unsuru olarak gözetmiştir. Bu doğrultuda komünizm karşıtı bir söylem ile dindar muhafazakâr kesimlerle siyasi; sübvansiyonlarla ve şişirilmiş taban fiyatlarıyla desteklenen taşra burjuvazisi ve köylülerle de iktisadi bir bağ kurulmuştur. Bu bakımdan parti Anadolunun küçük şehirlerinde, kasabalarında ve daha kırsaldaki köylüler üzerinde önemli bir etkiye ve tabana sahipti.

3.3.2. Milliyetçi Sağ

Türk milliyetçiliğinin kökenlerini 19. yüzyıl Osmanlı imparatorluğu dönemine kadar götürmek mümkündür. Ancak çalışmanın kapsamı gereği burada milliyetçi sağ düşüncenin bir ideoloji etrafında kurumsallaşarak merkez sağ gelenekten yani çevreden ayrıştığı 1960 sonrası üzerinde durulacaktır.

Hatırlanacağı üzere 27 Mayıs darbesinden sonra MBK içinde 14'ler olarak bilinen askeri diktatörlük yanlısı subaylar dış görevlere gönderilmek suretiyle bir bakıma tasfiye edilmişlerdi. Bu subaylardan biri olan Alparslan Türkeş, Türkiye'ye döndükten sonra ilk önce AP'ye girmeyi denemiş ancak kabul edilmeyince CKMP'ye yönelmiştir. MBK'den ihraç edilen on dört kişiden onu 1965 yılında partiye üye olmuştur. Alparslan Türkeş ve arkadaşlarının partiye üye olması CKMP'ye canlılık getirmekle beraber parti içinde ayrılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazı eski CKMP'liler partiden ayrılmışlar ve 1965 yılında yapılan Adana kongresinde Türkeş'in genel başkan seçilmesi onu ve ekibini neticede partiye hâkim kılmıştır. Bir diğer husus yine aynı kongrede partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak

[312] Tosun, a.g.e, s. 106.

değiştirilmiş ve amblem olarak kırmızı zemin üzerine üç hilalin kullanılması kararlaştırılmıştır.

Parti içinde kontrolü ele alan Türkeş ve arkadaşları yurt dışında sürgünde oldukları dönemde aralarındaki ilişkiyi korumuş ve bu zaman zarfında farklı etkinlik modellerini tanıma fırsatı bulmuşlardır. Özellikle İspanya'daki Franko rejiminin dayandığı 'ordu-kilise-parti' modelini incelemişler ve önemli ölçüde bunun etkisinde kalmışlardır. Partiye Milliyetçi Hareket Partisi adının seçilmesinde ve Türkeş'in yazı ve demeçlerinde sık sık 'hareket'ten 'aksiyon'dan söz etmesi ile Franko rejimin milliyetçilerin üzerindeki etkisinin büyük rol oynadığı söylenebilir[313].

MHP'nin parti programında amaç 'yeni bir devlet düzeni kurmak' şeklinde belirtilmekteydi. Bu yeni düzen kapitalizmden ve komünizmden ayrı olan üçüncü yol ya da 'ülkücü yol' olarak kavramlaştırılmıştır. Bu kavramsallaştırma aşırı milliyetçi sağın merkez sağdan ayrışma ihtiyacının da belirtisiydi. Tamamen yerli olduğu öne sürülen bu görüş Türkeş'in "*Dokuz Işık*" adlı kitabında yayınlanmış ve partinin ilkeleri durumuna gelmiştir. Bu ilkeler: Milliyetçilik, Ülkücülük, Ahlakçılık, İlimcilik, Toplumculuk, Köycülük, Hürriyetçilik ve Şahsiyetçilik, Gelişmecilik ve Halkçılık, Endüstricilik ve Teknikçiliktir[314]. Bora'nın da belirttiği üzere bu ilkelerin, CHP'nin altı okuna kontra bir çağrışımı vardı ve bu yanıyla Türkçü ideolojinin resmi milliyetçiliği düzeltme, onu işgal etme gayretini yansıtmaktaydı[315].

Partinin çeşitli yayınlarında sınıf sözcüğü kullanılmamaya özen gösterilerek toplumun işçi, köylü, esnaf, memur, işveren ve serbest meslek sahiplerinden oluşan altı dilime ayrıldığı belirtilmekteydi. Bu dilimler millet bütünlüğünün, sosyal hayattaki iş bölümünden doğan doğal görünümleriydi ve kurulacak milli devlet bu sosyal dilimler arasındaki uyumu ve bunların ortak hedefe yönelmelerini sağlayacaktı. MHP'nin siyasi demokrasi ya da milli demokrasi olarak adlandırdığı siyasal sistemde tüm sosyal dilimler parlamentoda temsilci bulundurma hakkına

[313] Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2003, İstanbul, s. 214.
[314] Özdemir, a.g.e, s. 224.
[315] Tanıl Bora, "Alparslan Türkeş", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayınları, 2002, İstanbul, s. 692.

sahipti ve tek bir meclisin üzerinde güçlü yetkilerle donatılmış bir başkanın bulunduğu başkanlık rejimi öngörülmekteydi[316].

Milliyetçi ideolojiye göre toplum farklı sosyal dilimlerden oluştuğu ileri sürülerek toplumun sınıfsal niteliği yadsınmakta ve meslek gruplarının korporasyonlar şeklinde örgütlenerek ülkeyi yönetmeleri esas alınmaktaydı. Bu sistemde birey ise organik bir bütün olarak ele alınan millet içinde eritilmekteydi. Zira bireye gerçek kimliğini veren milletti ve milletin dışında bir yaşama alanı mümkün olamayacağına göre her şeyin esası, temeli millete dayanmaktaydı. Böylece bireylerin, toplumsal kesimlerin ve sınıfların çıkarları milletin çıkarlarıyla özdeşleştiriliyordu.

Zürcher'in de belirttiği gibi MHP'nin programı ve öngördüğü toplumsal-siyasal yapı 1930'ların Kemalizminden çok fazla uzak düşmüyordu. Sanki aynı ideolojinin biri üst diğeri alt toplumsal kesimlere hitap eden iki ayrı versiyonu gibiydi. Ancak MHP'de öne çıkan unsurlar şiddete yönelik bir milliyetçilik ve aşırı derecede komünizm aleyhtarlığıydı[317]. Bu bakımdan Türkiye'de milliyetçilik teorik zenginliği ve arka planı olan derin bir felsefi akım ya da doktrin etrafında gelişen bir siyasal hareket olmaktan çok, antikomünist bir hareket tarzı olarak gelişmiştir[318].

Can'a göre bu hareketin kitlesinin sınıfsal tabanı şu şekilde özetlenebilir: Giderek hızlanan kapitalistleşme sürecinde hayat alanlarının daralacağı korkusuna kapılan, iktisadi-kültürel-sosyal değişim karşısında zorlandıkları için kendilerini tehdit altında hisseden geleneksel orta sınıflar; özellikle mülksüzleşerek sınıfsal hiyerarşide gerilemenin eşiğine gelen kesimler, özellikle tarım kesim; taşra ile bağlarını koparmış kent yoksulları ve iktisadi ya da sosyal olarak kategori atlamanın eşiğinde olup daha çok kültürel bir engelle durdurulduklarına inanan taşra odaklı küçük/orta sermaye ve tahsilli meslek gruplarıdır[319].

Hem antikapitalist hem de antikomünist bir söyleme sahip olan milliyetçi sağın ideolojisi milli devlet vurgusuyla yeni yeni palazlanmaya başlayan orta sınıfların özlemlerini dile getiriyordu. Çünkü MHP seçmenlerinin önemli bir kısmını oluşturan

[316] Ağaoğulları, a.g.e, s. 218.
[317] Zürcher, a.g.e, s. 374.
[318] Çaha, a.g.e, s. 94.
[319] Kemal Can, "Ülkücü Hareketin İdeolojisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayınları, 2002, İstanbul, s. 663.

Anadolunun küçük şehir ve kasabalarındaki ticaret ve sanayi küçük burjuvazisi için bu söylem, iktidarı ele alıp büyük kapitalistlere dönüşme özlemiyle birebir örtüşüyordu. İkinci olarak ise MHP'nin milliyetçi söylemi ortaya koyduğu büyük hedeflerle kentlerin varoşlarında kimlik bunalımı yaşayan, eziklik içindeki kitleleri partiye çekmekteydi. Zira Türklerin efendi, lider millet olduğu vurgulanmakta ve eskiden olduğu gibi yeniden dünyaya hâkim olan büyük Türk devletinin kurulmasından söz edilmekteydi. Bu nedenle 70'li yıllarda siyasal hareket olarak yükselen koyu milliyetçilik özellikle taşralı ve büyük şehirlere yeni göçmüş gençler arasında bir kimlik ve iktidar arayışı olarak destek görmüştür[320].

1970'lere dek milliyetçi ideolojinin meşrulaştırılması adına daha çok Atatürkçülüğe ve ırka dayalı bir söylem benimsenmiş olmasına rağmen bu tarihten itibaren gittikçe artan biçimde dinsel ideolojiye de başvurulmaya başlanmıştır. 1970'li yıllarda kitlelere açılan MHP toplumun muhafazakâr eğilimleriyle buluşmak için Türkçü çizgiden uzaklaşmış ve islami motiflerle Türkçülüğü sentezlemeye girişmiştir. Bu bakımdan milliyetçi sağın ideolojik sacayaklarından birini de din ekseni etrafında gelişen yeni söylem oluşturmaktaydı. Türkeş 1969 yılında yaptığı bir konuşmada 'biz tanrı dağı kadar Türk; hira dağı kadar müslümanız. Her iki felsefe bizim şiarımızdır' diyerek milliyetçilikle islamı sentezleyen anlayışı benimsediklerini ortaya koymaktaydı.

MHP'nin Türk-İslam sentezi anlayışı 1973 seçimlerinde 'hedef turan rehber kuran' sloganıyla öne çıkarılmıştır[321]. Bu doğrultuda tarikatlarla ve dini cemaatlerle yakın ilişki içine girilerek partiye destekleri sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu ilişkide partinin hâkim konumda kalmasına ve tabanın bu grupların etkinliği altına girmemesine özen gösterilmiştir[322]. Ne var ki MHP'nin irredentist milliyetçilik anlayışı ırkçılığı reddeden bir dinin kutsal kitabıyla savunulmaya çalışılmaktaydı ve bu durum açık biçimde bir paradoksu işaret etmekteydi. Zürcher'in de belirttiği gibi islami söylem parti yandaşları için gerekli olmasa da çünkü tabanın çoğunluğu geleneksel dindar ve muhafazakâr kesimlerdi, dinin toplum üzerindeki etkisi ve dinle yoğrulmuş bir ideolojinin kitlelere daha çekici geleceği göz önüne alındığında parti

[320] Mert, a.g.e, s. 68.
[321] Ahmad, a.g.e, s. 491.
[322] Ağaoğulları, a.g.e, ss. 222–223.

liderleri için oy çekmeye yönelik taktik bir hareket olarak gerekliydi[323]. Diğer yandan bu söylem özellikle Milli Selamet Partisiyle hemen hemen aynı tabana seslenmenin yaratmış olduğu politik bir rekabetin de sonucuydu[324].

MHP 1969 seçimlerinde %3 oy alarak sadece genel başkanı Türkeş'i meclise sokabilmişti. Akabinde 1973 seçimlerinde %3,4 oy oranıyla 3 milletvekili çıkarmıştır. Seçim sonuçları ilk bakışta başarısızlık gibi görünse de MHP, 1970'ten sonra kurulan Milliyetçi Cephe (MC) hükümetlerinin vaz geçilmezlerinden ve en etkin ortaklarından biri olmuştu. Özellikle 1. MC hükümetinde üç milletvekilinin ikisi bakanlık alarak partiyi gücünün üstünde bir konumda temsil oranına taşımıştır. Her ne kadar milliyetçi sağ merkez sağ siyasetin oluşturduğu zeminde yükselmiş olsa da 1970'lerde aşırı sağcı siyasal bir parti olarak MHP merkez sağın dışında yer alıyordu. Çünkü AP'nin söylemini belirleyen unsur milliyetçilikten ziyade ekonomik refah ve iktisadi büyümeye ilişkin konulardı. Bu bakımdan Demirel MC hükümetleriyle, milliyetçi sağı sol siyasete karşı güçlü bir silah olarak kullanmıştır.

Partiyi güçlü ve etkili kılan bir diğer etken ise sola karşı vermiş olduğu mücadeleydi. Partinin gençlik örgütlenmesi olan ülkü ocakları ve buradan yetişen gençler sokaklarda ve üniversitelerde sol görüşlülere karşı şiddete dayalı bir yıldırma politikası izlemekteydi. Haliyle sola karşı uygulanan şiddet ve bastırma başta iktidar partisi AP olmak üzere devletin çeşitli kesimlerince ve büyük burjuvazi tarafından olumlu karşılanmaktaydı. Çünkü işçi sınıfının büyüdüğü, sendikaların mücadele gücünün arttığı, gençler arasında devrimci düşüncenin hızla yayıldığı hatta pratiğe dökülmeye çalışıldığı bir dönemde, MHP'nin varlığı iktidar sahipleri tarafından bir emniyet supabı olarak düşünülmekteydi.

MHP seçimlerde aldığı oylardan çok temsil ettiği misyonla tartışılan bir gelenek olmuştur. Bu çerçevede bir yandan geleneksel yaşam biçiminin yerini modern yaşam biçimine bırakmasına tepki olarak gelişirken diğer yandan komünizme karşı sergilenen tavır milliyetçi düşüncenin temel motivasyonu olmuştur. Bu nedenledir ki siyasetin iyice hizipleştiği, sokak çatışmalarının arttığı 1970'ten sonra MHP operasyonel bir karaktere bürünmüş ve kendini hem devletin sahibi hem de müttefiki

[323] Zürcher, a.g.e, s. 374.
[324] Can, a.g.e, s. 677.

olarak görmüştür. Ancak bu tutum milliyetçi düşüncenin gittikçe toplumdan uzaklaşarak devletçi bir karaktere bürünmesine neden olmuştur.

3.3.3. İslamcı Hareket

İslamcı hareket köklü bir geçmişe ve geleneğe sahip olmakla beraber burada daha çok siyasal parti çatısı altında örgütlenerek Türk siyasal arenasına çıkışı ve bu geleneğin merkez sağ çizgisinde ayrışması üzerinde durulacaktır. Bir ön bilgi olarak denebilir ki Türkiye'de islamı farklılaşmanın temelinde yatan asıl etken toplumsal değişmelerdir. 1950'den itibaren başlayan sosyo-ekonomik değişmeler açısından AP iktidarı dönemi bir son evreyi, yarılmayı ifade etmekteydi. Çünkü sosyo-ekonomik alanda küçük girişimciliğin temsiline soyunan siyasal islam da önceki bölünmeler gibi ekonomik farklılaşmanın AP içinde yarattığı çelişkinin ürünüydü.

Kahraman'a göre Türkiye İslamcılığı, modernizme bir tepki olarak doğan Ortadoğu İslamcılığından ve anti kolonyalist bir içerikle beyaz adamın dışlayıcılığına karşı yükselen batı İslamcılığından farklıdır. İslami akım dışarıda başlayarak zamanla Türkiye'yi etkilemeye başlamakla beraber Türkiye'deki islami yükselişi batıdaki yükselişle özdeş görmek yanlıştır. Zira Türkiye İslamcılığı daha çok sosyolojik bir dokuda gelişmiştir[325]. Ancak Toprak'ın da belirttiği üzere burada söz konusu olan salt dini kaygılardan çok iktisadi hoşnutsuzluğun din aracılığıyla dile getirilişiydi[326]. Bu hoşnutsuzluk o dönemde 'Milli Görüş' adıyla formüle edilerek Necmettin Erbakan'ın öncülüğünde Milli Nizam Partisi (MNP) ve devamı olan Milli Selamet Partisi (MSP) aracılığıyla söyleme ve pratiğe dökülmeye çalışılmıştır.

1960'larda AP içindeki bazı milletvekilleri islami yönü ağır basan bir arayış içine girmişlerdi. Bu gruba daha sonra odalar birliği sanayi dairesi başkanı olan Erbakan da

[325] H. Bülent Kahraman bu noktada özellikle Mardin'den örnekle tarikatlar ve toplumsal fonksiyonları üzerinde durmaktadır. Tarikatlar toplumun mikro-sosyolojileridir ve bir noktadan sonra devletle toplum arasındaki katmanları oluşturarak bir bakıma sivil toplum eksikliğini gidermişlerdir. Kahraman a.g.e, s. 103. Ancak şu eklenmelidir ki tarikatlarca sahip olunan bu örgütsel güç bir müddet sonra ekonomik güce tahvil edilmeye başlanmıştır. Bu yönüyle Türkiye İslamcılığı sosyolojik olduğu kadar iktisadidir. Milli görüş hareketinin toplumsal tabanının daha çok küçük girişimciliğe ve esnaflığa dayanıyor olması oldukça önemli bir parametredir.

[326] Binnaz Toprak, "Dinci Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2003, İstanbul, s. 249.

dâhil olmuştur. 1969 seçimlerinde AP listesinden milletvekili seçilmek isteyen Erbakan, Demirel tarafından reddedilince Konya'dan bağımsız aday olmuş ve seçilerek meclise girmiştir. 26 Ocak 1970'te 18 kişi Erbakan'ın öncülüğünde MNP' yi kurmuş, daha sonra iki AP milletvekilinin de katılımıyla parti üç kişiyle TBMM'de temsil edilmeye başlanmıştır[327]. MNP kurucuları AP içinde siyaset yapma ısrarlarını sonuna kadar sürdürmüş, fakat parti içi iktidarı ele geçirebileceklerini gören Demirel tarafından partiden dışlanmışlardır. Bunun neticesinde islamcılar kendilerine farklı bir kulvar seçmek zorunda kalmışlardır.

Erbakan, Demirel'i ve Adalet Partisini masonların ve büyük burjuvazinin çıkarına hizmet etmekle ve bürokrasideki masonların sayısını yüzde yüz arttırmakla suçluyordu[328]. Erbakan bu tepkisini şu şekilde dile getirmiştir:

> "Ekonomik mekanizma büyük kent tüccarlarında yana işlemekte, Anadolu tüccarı kendini üvey evlat olarak bilmektedir. İthalat kotalarındaki aslan payı üç-dört kentin tüccarına ayrılmaktadır. […] Anadolu bankalarında toplanan mevduatı Anadolu halkı yatırmakta ama bu para kredi şeklinde büyük kent tüccarlarına verilmektedir. […] odalar birliği bütünüyle komprador-mason bir azınlığın vasıtası halinde çalışmaktadır. Koca teşkilat komprador ticaret ve sanayinin kontrolü altındadır"[329].

Erbakan'ın milli görüş retoriği onun ilk siyasal deneyimi olan Milli Nizam Partisi programında açıkça içkindi. Başlangıçta MNP programıyla ortaya atılan görüşler sonraki yıllarda 'Milli Görüş' adı altında Erbakan ve arkadaşlarınca kurulan ya da kurdurulan bütün partilerin programlarının genel çerçevesini oluşturmuştur[330]. Çok partili döneme geçilmesiyle birlikte ivme kazanan kentleşme ve sanayileşme taşradaki dindar müteşebbislere de iyi kötü bir birikim sağlama imkânı vermiştir. Bu nedenledir ki milli görüş hareketi en başında sağlam bir mali zemine oturmuştur[331].

---

[327] Ruşen Çakır, Milli Görüş Hareketi, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul, s. 545.
[328] Ahmad, a.g.e, s. 487.
[329] Ali Yaşar Sarıbay, "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul, s. 576.
[330] Necdet Subaşı, **Ara Dönem Din Politikaları**, Küre Yayınları, 2005, İstanbul, s. 161.
[331] Çakır, a.g.e, s. 546.

Milli Görüş Hareketi kabaca üç temel toplumsal katmana dayanmaktaydı. İlki, taşra kökenli dindar ailelerden gelip cumhuriyetin laik eğitim kurumlarından yetişmiş ve genellikle serbest meslekle iştigal eden yeni seçkinler ki Erbakan da bunlardan biriydi. İkincisi taşrada ticaret ve sanayiyle iştigal eden dindar girişimciler, üçüncüsü ise hem taşrada hem de büyük kentlerde yaşayan dar gelirli Sünni dindarlardır[332]. Bu gruplar kimi zaman bir biriyle çelişen çıkar ve beklentilere sahip olsalar da milli görüşün soyut islam kardeşliği retoriği bunları bir arada tutmaktaydı. Bu bakımdan hareketin içerisinde tarikatların ve cemaatlerin büyük bir ağırlılığı bulunmaktaydı. Özellikle Nakşibendî tarikatının İskender paşa kolu ve tarikatın şeyhi M. Zahit Kotku MNP' nin kurulmasını bizzat teşvik etmiştir. Demokrat partiden itibaren çoğunlukla sağ partileri destekleyen tarikatlar ve cemaatler artık MNP-MSP gibi islami çizgideki partilere destek vermeye başlamışlardır.

Yavuz'a göre Milli görüş, Türk toplumunun genelde sisteme olan tepkisini özelde ise şehirleşme ve modernleşme arzusunu yansıtan sosyo-siyasi bir hareketti. Sadece dini kavram ve kurumları değil yerine göre antikapitalist, anti batıcı ve anti Kemalist bir dil kullanmıştır. Bu bakımdan salt bir dini hareket değil dinin (a) iktidar ilişkilerini yeniden tanımlaması, (b) devlet-toplum arasındaki çizginin yeniden tanımlanması ve (c) inanç ve kimlikleri yüzünden sistem dışına itilen (özellikle Şafii Kürtlere) kitlelere protesto kimliği sunarak bu kesimleri siyasi alana taşıma çabasıdır[333].

Milli Görüş Hareketi dini bir söylem etrafında maddi ve manevi kalkınmayı bir arada gerçekleştirmeyi hedeflemekteydi. Öncelikle gerileme, batılılaşma uğruna islami duyarlılığın terk edilmesine bağlanmakta ve 'Yeniden Büyük Türkiye'yi' oluşturmak için gerekli olan enerji ancak milletin kendi köklerine dönmesiyle sağlanabilirdi. Bu ön koşul gerçekleştiğinde hızlı sanayileşme de ardından gelecekti. Gerçektende milli görüş içinde sanayileşmeye büyük önem veriliyordu. Erbakan müttefiklerce yerle bir edilen Almanya'nın 2. Dünya savaşından sonra ağır sanayiye dayalı kalkınmasından çok etkilenmişti. Şeyhi Mehmet Zahit Kotku'ya yazdığı mektuplarda bu modelin yeni bir medeniyet yaratacağı görüşünü savunuyordu. Diğer yandan Atatürk'ün Cumhuriyetin ilk yıllarında uyguladığı sanayileşme modeli milli

[332] Çakır, a.g.e, s. 545.
[333] M. Hakan Yavuz, "Milli görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul, s. 594.

görüş'ün sanayileşme ve kalkınma yolunda ismi konmamış ikinci ilham kaynağıydı[334]. Ancak Kemalizmin devrim anlayışının karşına milli görüş düşüncesi ilk defa yapısal değişikler içermeyen ikinci bir çağdaşlaşma tanımı getirmekteydi. Bu tanımlamayla batılılaşma çağdaşlaşmanın önkoşulu olmaktan çıkmakta ve elit-kitle kültürü eski monolitik yapısı bozulmaktaydı. Çünkü alternatif islami modernleşmeyle Kemalist merkezin karşında ikinci bir merkez oluşmakta ve elit-kitle ayrımını ikinci bir boyut olarak elit-elit ayrımı eklenmekteydi[335].

Milli görüş İslamiyeti hızlı sanayileşmenin yükünü hafifletecek bir araç olarak sunup sanayileşme ile kültür arasında ilginç bir bağ kurmaya çalışmıştır. Sanayi büyümesinin gerçekleşeceğini ama maddeciliğe dayalı kapitalist modelin yaratacağı sorunlarla karşılaşılmayacağını öne sürdü. Zira İslamiyet'deki kardeşlik ve yardımlaşmaya dayalı cemaat fikri kitle sanayi toplumunun yalnızlaşmış bireylerini ortadan kaldıracaktı. Bu bağlamda milli görüşçüler görünüşte büyük sanayi ile örgütlü işçi hareketi arasında kalan 'küçük adam'a seslenmeye çalışıyordu[336].

Bu açıdan milli görüş daha çok çevrede yer alan siyasi, ekonomik ve kültürel güçlerin merkeze karşı örgütlenmesini sağlamış ve bunları sisteme entegre ederek merkezin yeniden harmanlaşmasına neden olmuştur. Her zaman çevrede olan fakat merkeze ilerlemek isteyen Anadolu burjuvazisi, küçük bürokrat ve teknokrat gruplar, islam adaleti etrafında toplanan işçi kesimlerin ve Kemalist projenin modernleştirme çabalarına karşı çıkan Kürt grupların 'muhalefet' ettikleri hareket olmuştur[337].

CHP ve temsil ettiği ekonomik, siyasal ve toplumsal anlayışa karşı DP-AP cephesinde yer alan toplumsal kesimler 1960'lı yıllardan başlayarak bu cepheden ayrışmaya başlamıştır. Zira yaşanan ekonomik gelişmeler AP'yi büyük sanayici ve tüccarların yanına itmiş ve AP'nin izlediği politikalar küçük ve bağımsız esnaf, zanaatkâr ve çiftçilerin aleyhinde gelişmiştir. İşte MHP, MNP, MSP gibi milliyetçi, mukaddesatçı ve 'üçüncü yol'cu partilerin kurulması bu çıkar çatışması ve sınıfsal ayrışma neticesinde gerçekleşmiştir. Yavuz'un da belirttiği artık devletçi kültürel

[334] Fehmi Çalmuk, "Necmettin Erbakan", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul, ss. 554–555.
[335] Binnaz Toprak, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, 2000, İstanbul, s. 317.
[336] Toprak, a.g.e, s. 251.
[337] Yavuz, a.g.e, s. 595.

politikalara karşı olmak yetmiyor, her kesim kendi sınıfsal çıkarına uygun yapılanma istiyordu. Çünkü AP etrafında toplanan batı yanlısı, büyük şehirlerde yer alan sanayici ile tüccarlarla bu yapının tehdit ettiği kasabalı esnaf, sanatkâr ve çiftçi kesimi karşı karşıya gelmişti[338].

Alparslan Türkeş ve ekibinin CKMP'yi MHP'ye dönüştürerek milliyetçi-muhafazakâr ve korporatist bir ideolojinin kurumsal temsilcisi haline getirmesi merkez sağın içindeki milliyetçi-muhafazakâr yönü ağır basan kitleleri bu partiye çekmiştir. Aynı şekilde 1970'te MNP ve ardından MSP'nin siyaset sahnesine çıkması da AP içindeki küçük girişimci grupların ve dindar sünni kitlenin milli görüş çizgisi etrafında kümelenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla 1960'tan itibaren Türkiye' de sosyal tabakalaşma ve siyasi farklılaşmanın artmasıyla o zamana kadar aynı düzlemde siyaset yapan Türkçü/Milliyetçiler ve İslamcılar farklı zeminlerde hareket etmeye başlamışlardır. Ancak merkez sağ koyu Milliyetçilik ve İslamcı muhafazakârlık şeklinde ayrışmışsa da hepsinin arka planını oluşturan sağ milliyetçilik çerçevesi sonuna kadar bu söylemlerin ana temalarını tanımlamaya devam etmiştir[339]. Söz gelimi milli görüş hareketi İslami bir söyleme ve ideolojiye sahip olmasına rağmen fazlaca millici unsurlar da barındırmaktaydı. Benzer biçimde MHP'nin de Türk – islam sentezi doğrultusunda islami unsura da ağırlık vermesi, AP'den MHP-MNP ve MSP' ye tüm sağ partileri benzer noktalarda buluşturuyordu. Bu bakımdan merkez sağ İslamcı ve Milliyetçi partilere ayrışmışsa da bunların tamamen birbirinden koptuğu söylenemez. İkinci bir husus ise sağ partiler aynı kültürel kaynaklardan beslendikleri için aralarındaki ilişki çatışmadan çok iş birliği şeklinde vuku bulmuştur. Bu nedenle daha önce de belirtildiği gibi çevrede meydana gelen bu durumu bir ayrılma, kopma şeklinde değerlendirmekten ziyade 'ayrışma' olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.

[338] Yavuz, a.g.e, s. 592.
[339] Mert, a.g.e, s. 123.

3.4. Milliyetçi Cephe Koalisyonları ve Merkezin Değişen Yüzü

Heper'e göre 1950'den sonra Kemalizm'in bürokratik yorumu ve onun kurumsallaştırdığı devlet ki bu merkez demekti, üç cephede tehdit altındaydı. Bunlardan ilki CHP'nin merkezdeki yerini terk edip çevreye geçmesi, ikincisi bürokratik seçkinlerin bölünmesi, üçüncüsü ise sivil bürokrasinin siyasallaşmasıydı[340]. Bunlardan ilk ikisi merkez çevre bağlamında çeşitli başlıklar altında yukarıda ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Aynı şekilde merkez çevre ayrışmasını zorlayan üçüncü bir neden Heper'in gibi belirttiği sivil bürokrasideki zihniyet değişimiydi. Ve bu değişim büyük ölçüde CHP'nin temsil ettiği sola karşı sağ partilerin güç birliğinden oluşan Milliyetçi Cephe Koalisyonları döneminde vücut bulmuştur.

AP, 1973 sonrası dönemle kıyaslandığında sivil bürokrasideki muhaliflerine karşı oldukça ılımlı bir tutuma sahip olmasına rağmen, yine de solcu veya CHP yanlısı devlet memurlarını tasfiye etmeye çalışmıştır. Hem daha öncesinde hem de o dönemde bu tasfiyeler aktif bir idari görevden alınarak pek etkinliği olmayan başka bir göreve nakletme şeklinde olmaktaydı. Bu kişilerden boşalan yerlere ise hükümet partisini destekleyen kişiler getirilmekteydi[341]. Bu doğrultuda 1973 sonrası yapılan ilk değişikliklerden biri TRT genel müdürlüğüne İsmail Cem'in yerine Nevzat Yalçıntaş'ın getirilmesi olmuştur. Bu değişiklik AP'ye bütün medyayı fiilen kontrol etmek olanağı vermiştir[342]. Ancak sivil bürokrasideki gözle görülür değişim Milliyetçi Cephe hükümetlerine katılan küçük partilerin kadrolarınca gerçekleştirilmiştir. Çünkü bu partilerin ortaklıktan asıl beklentileri iktidar olanaklarından olabildiğince faydalanarak ayakta kalmak ve gelişmelerini sağlamaktı.

Bu döneminde devlet kadrolarına parti yandaşları doldurulurken 79.085 ek kadro getirilmiş, ayrıca Ecevit döneminden boş kalan 63.773 kişilik kadro da MC hükümetleri tarafından doldurulmuştur. Bu kadrolardan 40.460'ı AP'ye bağlı bakanlık ve kamu kuruluşlarında, 20.377'si MSP'ye bağlı kuruluşlarda, 11.173'ü CGP' ye bağlı kurumlarda, 1300 ise MHP'ye bağlı kuruluşlarda kullanılmıştı. En çok

[340] Heper, a.g.e, ss. 191–192.
[341] Heper, a.g.e, s. 197.
[342] Ahmad, a.g.e, s. 433.

kadronun getirildiği yerler ise sırasıyla 15.710 ile Milli Eğitim Bakanlığı, 7718 ile Sağlık Bakanlığı ve 6249 ile de Maliye Bakanlığıydı[343].

Yukarıda belirtildiği gibi MHP iktidar ortaklığından en çok nemalanan partiydi ve bu dönemde Gümrük ve Tekel Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı gibi önemli mevkiler partililerce kontrol edilmekteydi. Bu durum karşıt görüşlülerin güçlenmesini engellediği gibi zamanın kıtlık koşullarında ülkücüler için kendi ihtiyaçları olan malları kolayca sağlama anlamına da gelmekteydi. 1980 yılında cezaevlerinde yapılan bir ankette sağ görüşlüler arasındaki memur oranı %14,2' ydi. Oysa aynı araştırmaya göre cezaevlerindeki sol görüşlü kamu görevlilerin oranı %8,8 idi[344].

MHP'nin sahip olduğu patronaj ilişkisi MSP söz konusu olduğunda da geçerliydi. Parti iktidar ortağı olduğu üç koalisyon hükümetinde taraftarlarına ve destekçilerine büyük imkânlar sağlamıştır. Erbakan'ın sürekli elinde bulundurduğu Başbakan yardımcılığı görevinin yanı sıra parti üyeleri Adalet, Tarım, Ticaret, Sanayi, İçişleri, İmar ve İskân bakanlıklarında çeşitli görevlere getirilmişlerdir[345].

Heper'e göre MC hükümetleri döneminde sivil bürokrasi kadrolarındaki değişim o denli yüksek düzeylere ulaşmıştı ki 1962–1974 yılları arasında kamu iktisadi teşebbüslerinde genel müdürlerin görevde kalma süresi ortalama 3,5 yıl iken 1974–1980 döneminde bu süre 1,7 yıla inmişti. Valiler için ise bu süreler sırasıyla 3,1 ve 1,5 yıl olmuştu[346].

Devlet içindeki sağ kadrolaşmanın bir başka göstergesi de kamu güvenliğini sağlamakla görevli olan emniyet teşkilatı içinde ortaya çıkan bölünmeydi. Polis teşkilatı içinde solcu memurların oluşturduğu Pol-der'e karşı sağ görüşlüler de Pol-bir'i kurmuşlardı. MSP'nin imam hatip mezunlarının da polis teşkilatına girmelerini sağlamak amacıyla verdiği yasa teklifi de yine devlet içinde sağ kadrolaşma amacı güdüyordu.

Neticede 1970'ten sonra merkezi sivil bürokratların homojen yapısı büyük ölçüde değişmiştir. Bu dönemde sadece üst kademelerde yer edinmek amaçlanmamış daha

[343] Ahmad, a.g.e, ss. 442–443.
[344] Ağaoğulları, a.g.e, ss. 228–229.
[345] Ahmad, a.g.e, s. 490.
[346] Heper, a.g.e, ss. 201–202.

alt kadrolar bile aynı şekilde sağ partiler tarafından doldurulmuştur. Binlerce yeni ek kadrolar getirilmiş ve her bakanlık sahibi olan partinin tasarrufuna bırakılarak parti taraftarlarınca istedikleri gibi kullanılmıştır. Merkezi bürokrasideki bu değişim bürokratik seçkinciği ortadan kaldırmamış fakat sivil bürokrasi eski ideolojik homojenliğini kaybetmiştir. Zira Kalaycıoğlu'nun da belirttiği gibi 1980'lere gelindiğinde merkez artık Kemalist türdeşliğini tamamen yitirmiştir. Özellikle üst düzey sivil kamu bürokrasisinde rol alanların izledikleri sosyo-politik yükselme çizgisi, ya milliyetçi-ırkçı, ya da islamcı-muhafazakâr veya kısaca non-kemalist bir çizgi olabilmiştir[347].

[347] Ersin Kalaycıoğlu, "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar",**Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, 2000, İstanbul, s. 404.

SONUÇ

Türkiye'de cumhuriyet rejiminin dayandığı temelleri, uygulanan politikaları ve bu politikalar etrafında meydana gelen kutuplaşmaları anlamlandırmak için başvurulan kavramlardan biri de merkez çevre ikiliğidir. İlk olarak Edward Shils'in geniş kapsamlı teorisinde hayat bulan bu kavramı Şerif Mardin Türk siyasasına uyarlamıştır. Ancak Shils, merkez çevreyi kültürel değerler ve inançlar ekseninde ele alırken Mardin daha çok Osmanlı-Türk toplum yapısına içkin biçimde yöneten-yönetilen ilişkisi etrafında incelemiştir. Bu doğrultuda Mardin merkez çevreyi Osmanlı-Türk tarihindeki kültürel farklılara, kurumlara ve iktidar mücadelelerine uyarlamıştır. Diğer yandan Mardin bunu Osmanlı-Türk modernleşme süreci içinde tarihsel bir yörüngeye oturtmuş ve bu bağlamda iktidar-muhalefet ilişkilerinin arka planına yoğunlaşmıştır.

Batıdakinin aksine Osmanlıda yönetenlerle yönetilenler arasındaki uyumu ve koordinasyonu sağlayan kurumların olmayışı temel çatışma alanını merkez ve çevre arasında sınırlandırmıştır. Ancak her ne kadar merkez ve çevre birbirinden kopuk ve uzak olsa da bu ikisi arasındaki söz konusu bölünmüşlüğü dengeleyici bazı bağlar mevcuttur. Bunlar kısaca taşraya kadar uzanmış olan adalet sistemi, geleneksel bayındırlık işleri ile hayırseverlik kurumları ve dinsel kurumun geniş kapsamlı şebekesidir. Özellikle sonuncusu yani dini kurumun şebekeleri merkez ile çevre arasındaki gerçek ve en temel dayanak noktasını oluşturmaktaydı.

İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş merkez çevre ikiliğini daha da derinleştirmiştir. Zira cumhuriyet rejimi, eskiden kopuşun yanında radikal bir zihniyet dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Böylece mevcut merkez çevre eksenindeki ayrışma çizgisi daha da belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde asker-sivil bürokrasi ve burjuvaziden müteşekkil blok merkezin ve merkezi değerlerin hamisi olurken merkezin dışına itilen geniş kitleler çevreyi oluşturmuştur. Bu doğrultuda Şeyh Sait isyanı, TCF ve SCF gibi sosyo-politik gelişmeler bu bölünmüşlüğün açık birer yansımalarıdır.

Çok partili siyasal hayata geçiş 1950 öncesine hâkim olan otoriter yönetimin sonunu getirmekle beraber çevresel unsurlara iktidarın yolunu açmıştır. DP açık ve

geniş biçimde bu çevresel unsurlara dayanan ve onların sözcüsü olan bir siyasal partidir. On yıllık DP iktidarının ardından gelen 27 Mayıs askeri darbesi eski sivil-asker seçkinlerin merkezi ele alama ve çevre aleyhine yeniden düzenleme girişimi olmuştur. Oluşturulan yeni Anayasa ve Anayasal kurumlar, siyasi iktidarın yönetme alanını alabildiğince sınırlarken Anayasa mahkemesi, MGK gibi bürokratik kurumlara geniş yetkiler tanınmıştır.

1960'tan sonra ortaya çıkan gelişmeler Türkiye'yi hızlı bir değişim sürecine sokmuştur. Kırdan kente göç, sanayileşeme ve kentleşme neticesinde geleneksel değerler çözülmeye yüz tutmuş ve bu ortamda modern politik tercihler ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla bir tarafta batıcı, otoriter merkezin diğer tarafta geleneksel, dinsel geniş kitlelerin olduğu iki kutuplu bölünme çizgisi yavaş yavaş dağılarak çok yönlü bölünmüş bir toplumsal yapı meydana gelmiştir. İşte bu koşullarda merkezin kadim temsilcisi CHP yeni bir açılımla kitlerle bağ kurmuş, çevrenin temsilcisi konumunda olan AP ise 1971 muhtırasına verdiği örtük destekle merkeze yanaşmıştır. Bu pozisyon değişikliğinin yanında merkez sağ kendi içinde de bölünmüş ve bu gelenekten ayrışan Türkçü, İslamcı partiler kendi toplumsal çıkarlarının temsiline soyunmuştur.

Merkez çevre ikiliğini zorlayan diğer bir gelişme ise bürokraside meydana gelen değişimdir. Bu değişime yol açan en büyük gelişme o dönemde CHP'nin temsil ettiği sola karşı sağ partilerin koalisyonundan oluşan MC' nin teşekkül etmesidir. Zira bu koalisyon MHP ve MSP gibi milliyetçi, muhafazakâr ve dinci siyasal partilere merkezi bürokrasi içinde yer edinme olanağı vermiştir. Kadim kemalist bürokratların yanında toplumun alt orta kesimine daha yakın sağcı bürokratlar da merkezde boy göstermeye başlamışlardır. Bu gelişme bürokratik seçkinciliği ortadan kaldırmamış fakat 1970'lerden sonra kemalist bürokrasinin homojenliği önemli ölçüde değiştirmiştir.

Bütün bu gelişmeler göz önüne alındığında 1980'lere yaklaşıldığında somut bir merkez ve çevre ayrımı yapmanın çok zor hale geldiğini ileri sürmek yanlış olmasa gerek. Çünkü Türk toplumu eski iki kutuplu yapısını kaybederek çok kutuplu ve daha girift bölünmelerin hâkim olduğu bir yapıya evirilmiştir. Dolayısıyla merkez çevre ikiliği sosyo-ekonomik, siyasi ve toplumsal kurumsal düzeyde gelinen noktayı ve

siyasal bölünmeleri açıklamada kifayetsiz kalmaktadır. Bu nedenle salt bir merkez ve çevre yerine 'merkezler'den ve 'çevreler'den bahsetmek belki konuyu daha da anlaşılmaz hale getirecektir ama daha yerinde olacaktır. Yine bu minvalde son olarak belirtmek gerekirse merkez çevrenin kuramsal açıdan en büyük eksikliği toplumu otoriter, batıcı dar merkezle, demokratik popülist geniş çevreye bölerek; Türk siyasallaşmasını Modernist-gelenekçi mücadelesine indirgemesi ve bunun dışında kalan farklı toplumsal bağları, siyasallaşma süreçlerini ve iktidar mücadelelerini göz ardı etmesidir.

KAYNAKÇA

AÇIKEL, Fethi. "Entegratif Toplum ve Muarızları: Merkez-Çevre Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, yıl: 2005.

AHMAD Feroz (2007). **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

AHMAD, Feroz (2007). **Demokrasi Sürecinde Türkiye(1945–1980)**, Hil Yayınları, İstanbul.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (2003). "Aşırı Milliyetçi Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

AKŞİN, Sina (2007). **Kısa Türkiye Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ALPER, Emin. "Milliyetçilik-Modernleşeme Geriliminde Ortanın Solu ve Ecevit", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 93, Yıl: 2002.

ASLANOĞLU, İbrahim. "Kültür ve Medeniyet Kavramları", http://w3.gazi.edu.tr/~iarslan/kulturvemedeniyet.pdf, (17.11.2008).

AYATA, Ayşe Güneş. "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi", http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/50/3/10_ayse_gunes_ayata.pdf, (01.12.2009).

AYDIN, Suavi (2006). "İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimatın ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

BAYRAMOĞLU Ali ve GÜNGÖREN, Ahmet (2006). "Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

BERKES, Niyazi (2004). **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan. "Demokrasi, Fırsat Eşitliği ve Seçkinler", Sosyoloji Konferansları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, Sayı: 30, yıl: 2004.

BORA, Tanıl (2002). "Alparslan Türkeş", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayınları, İstanbul.

BOZDAĞ, İsmet (1992). **Değişim Şafağı**, Emre Yayınları, İstanbul.

BÖKE, Selin Sayek. "İktisadi Merkez-Çevre Paradigması: Sonlandı mı Süregeliyor mu?" **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, Yıl: 2002.

CAN, Kemal (2002). "Ülkücü Hareketin İdeolojisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÇAHA, Ömer (2001). **Dört Akım Dört Siyaset**, Zaman Kitap, İstanbul.

ÇAKIR, Ruşen (2005). "Milli Görüş Hareketi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÇALMUK, Fehmi (2005). "Necmettin Erbakan", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÇAVDAR, Tevfik (2008). **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara.

ÇİĞDEM, Ahmet, AÇIKEL Fethi, ERDOĞAN Nemci ve BORA Tanıl, "Şerif Mardin'le Merkez-Çevre Analizi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, Yıl: 2006.

ÇELİK, Nur Betül (2006). "Kemalizm: Hegamonik Bir Söylem", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul.

DEMİR, Ömer ve ACAR, Mustafa (2002). **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara.

DURUKAN, Kaan (2006). "Türk Liberalizminin Kökenleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimatın ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

DURSUN, Davut (2003). "Merkez-Kenar Üzerine", Bilgi ve Düşünce, Sayı: 4, Yıl: 1.

İÇDUYGU Ahmet, SİRKECİ İbrahim ve AYDINGÜN İsmail. "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi", http://www.migrationletters.com/sirkeci/Icduygu_Sirkeci_Aydingun_1998_turkiyede_icgoc.pdf, (12.01.2009).

EMRENCE, Cem (2006). **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ERDOĞAN, Mustafa. "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Deneyimi(1945–1950)", http://www.liberal-dt.org.tr/index.php?lang=tr&message=article&art=344, (10.06.2008).

ERDOĞAN, Mustafa. "Türk Demokrasisinin Doğum Tarihi: 14 Mayıs", http://www.liberal-dt.org.tr/index.php?lang=tr&message=article&art=348, (10.06.2008).

EROĞLU, Cem (2003). "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945–1971", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

GERAY, Cevat. "Urbanization İn Turkey", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 224, sayı: 4, yıl: 1969.

GÖKA, Erol. "Bir Merkez Hikâyesi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 90, Yıl: 2007.

GÖZE, Ayferi (2000). **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınevi, İstanbul.

HEPER, Metin (2006). **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Doğubatı Yayınları, Ankara.

HEPER, Metin. "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", Toplum ve Bilim, Sayı: 9–10, Yıl: 1980.

HÜLÜR, Himmet ve AKÇA, Gürsoy. "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s17/hulur.pdf, (12.11.2007).

JUNG, Dietrich. "Secularism: A Key to Turkish Politics", İntellectual Discourse, Vol: 14, No: 2, 2006.

KAÇMAZOĞLU, H. Bayram (1988). **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**, Birey Yayıncılık, İstanbul.

KAÇMAZOĞLU, H. Bayram (2000). **27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri**, Birey Yayıncılık, İstanbul.

KADIOĞLU, Ayşe (1999). **Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınevi, İstanbul.

KAHRAMAN, Hasan Bülent (2008). **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I: Kavramlar Kuramlar Kurumlar**, Agora Kitaplığı, İstanbul.

KAHRAMAN, Hasan Bülent (2008). **Türk Sağı ve AKP**, Agora Kitaplığı, İstanbul.

KALAYCIOĞLU, Ersin (2000). "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar",**Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul.

KAPANİ, Münci (2005). **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

KARAÖMERLİOĞLU, Asım. "Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunun Hikâyesi", **Birikim**, Yıl: 1998, Sayı: 107.

KARPAT, H. Kemal (2004). "Turkish Democracy at İmpasse", **Studies on Turkish Politics and Society**, Brill, Leiden.

KARPAT, H. Kemal (2004). "The Evolution of The Turkish Political System and The Changing Meaning of Modernity, Secularism and İslam (1876–1945)", **Studies on Turkish Politics and Society**, Brill, Leiden.

KAZANCIGİL, Ali (2000). "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul.

KELEŞ, Ruşen. "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 25, sayı: 4, yıl: 1970.

KEYDER, Çağlar (2005). **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul.

KEYMAN, E. Fuat. "Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey", Theory, Culture, Society, Vol: 24, 2007.

KIRAY, Mübeccel. "Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşememe", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 27, sayı: 3, yıl: 1972.

KIRÇAK, Çağlar (1994). **Meşrutiyetten Günümüze Gericilik**, İmge Yayınevi, Ankara.

KIŞLALI, Ahmet Taner (2005). **Siyaset Bilimi**, İmge Yayınevi, Ankara.

KOÇAK, Cemil (2006). "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimatın ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

KOÇAK, Cemil (1992). "Siyasi Tarih: 1923–1950", **Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Cem Yayınevi, İstanbul.

KODAMAN, Bayram. "Jakobenizm ve Demokrasi", **Yeni Türkiye**, Sayı: 17, Yıl: 3.

KÖKER, Levent (2007). **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

KÜÇÜKÖMER, İdris (2006). **Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2007) **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2007). "Türkiye'de Gençlik ve Şiddet", **Türk Modernleşmesi**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2007). "Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar", **Türk Modernleşmesi**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2007). "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). **İdeoloji,** İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Center-Periphery as a Concept for the Study of Social Transformation", **Religion, Society and Modernıty in Turkey**, Syracuse University Press, New York.

MARDİN, Şerif (2006). "Türk Devriminde İdeoloji ve Din", **Türkiye Din ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Modern Türkiye'de Din", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Türkiye'de Din ve Laiklik", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Türk Siyasasını Açıklayacak Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset,** İletişim yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Atatürkçülüğün Kökenleri", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (2006). "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, , İstanbul.

MARGULİES, Ronnie ve YILDIZOĞLU, Ergin (2003). "Tarımsal Değişim: 1923–70", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

MARSHALL, Gordon (2003). **Sosyoloji Sözlüğü**, (çev) Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

MERT, Nuray (2007). **Merkez Sağın Kısa Tarihi**, Selis Kitap, İstanbul.

ORTAYLI, İlber (2000). "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul.

ÖNGÖR, Sami. "Türkiye'de İç Göçler Karşısında Yüzbinden Fazla Nüfuslu Şehirlerin Durumu", http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/20/1/11_Sami_ONGOR.pdf (12.01.2009).

ÖNGÖR, Sami. "1950–1960 Devresinde Türkiye'de İçgöçler", http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/17/3/13_Sami_ONGOR.pdf (12.01.2009).

ÖZ, Esat (1992). **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara.

ÖZDEMİR, Hikmet (1992). "Siyasal Tarih: 1960–1980", **Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Cem Yayınevi, İstanbul.

PARLA, Taha (2007). **Türkiye'de Anayasalar**, İletişim Yayınları, İstanbul.

SARIBAY, Ali Yaşar (2005). "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul.

SAYARI, Sabri (2002). "The Changing Party System", **Politics, Parties and Elections in Turkey**, (Ed) Sabri Sayarı ve Yılmaz Esmer, Lynne Reinner Puplishers, London.

SENCER, Muzaffer (1971). **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri,** Geçiş Yayınları, İstanbul.

SHİLS, Edward. "Merkez ve Çevre", (çev) Yusuf Ziya Çelikkaya, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 70, Yıl: 2002.

SUBAŞI, Necdet (2005). **Ara Dönem Din Politikaları**, Küre Yayınları, İstanbul.

SUNAY, Cengiz. "Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Gizli Kronolojisi I", http://www.yerelsiyaset.com/v2/index.php?goster=ayrinti&id=955 (20.09.2008).

ŞAHİN, Muhammet (2006). "Osmanlı Yöneticilerinde Zihniyet Değişimi ve Batılılaşmanın Başlangıcı", **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 3.

ŞENER, Mustafa (2007). Türkiye İşçi Partisi, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol**, İletişim Yayınları, İstanbul.

TACHAU, Frank (2002). "An Overview of Electoral Behavior: Toward Protest or Consolidation of Democracy?" **Politics, Parties and Elections in Turkey**, (Ed) Sabri Sayarı ve Yılmaz Esmer, Lynne Reinner Puplishers, London.

TAĞMA, Korkmaz (2002). **Siyasi Sistemler Yönetim Modelleri ve Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul.

TANÖR, Bülent (2006). **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TİMUR, Taner (2001).**Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi, Ankara.

TİMUR, Taner (2003). "Osmanlı Mirası", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

TOPRAK, Binnaz (2003). "Dinci Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

TOPRAK, Binnaz (2000). "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul.

TOSUN, Tanju (1999). **Türk Parti Sisteminde Merkez Sağda ve Merkez Solda Parçalanma**, Boyut Yayınları, İstanbul.

TOSUN, Tanju (2008). **Siyaseti İzlerken**, Liberte Yayınları, Ankara.

TUNÇAY, Mete (1981). **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)**, Yurt Yayınları, Ankara.

TUNÇAY, Mete (1992). "Siyasal Tarih: 1950–1960", **Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Cem Yayınevi, İstanbul.

TURAN, Ali Eşref (2004). **Türkiye'de Seçmen Davranışı: Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er (2005). **Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara.

VERGİN, Nur (2004). **Siyasetin Sosyolojisi; Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

YASA, İbrahim. "Gecekondu Ailesi", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: 25, sayı: 4, yıl: 1970.

YAVUZ, M. Hakan (2005). "Milli görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul.

YAZICI, Erdinç. "Yirminci Yüzyılda Gelenekten Moderniteye Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler", http://dergi.iibf.gazi.edu.tr/default.aspx?issues/4l2, (18.11.2007).

YERASİMOS, Stefanos (2003). "Tek Parti Dönemi", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

ZÜRCHER, Erik Jan (2007). **Cumhuriyetin ilk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924–1925),** İletişim Yayınları, İstanbul.

ZÜRCHER, Erik Jan (2005). **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

HÜR, Ayşe. "MGK İkinci Cumhuriyeti Siyasal Partilerden Koruma Aracı mı", **Taraf**, 26.10.2008.